

Pedagogická
fakulta
Faculty
of Education

Jihočeská univerzita
v Českých Budějovicích
University of South Bohemia
in České Budějovice

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích

Pedagogická fakulta

Katedra pedagogiky a psychologie

Bakalářská práce

Pojetí smrti u dětí předškolního věku

Vypracovala: Hana Kohoutová

Vedoucí práce: Mgr. Veronika Plachá

České Budějovice 2019

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění souhlasím se zveřejněním své bakalářské práce, a to v nezkrácené podobě - v úpravě vzniklé vypuštěním vyznačených částí archivovaných pedagogickou fakultou elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejich internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdanému textu této kvalifikační práce. Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona č. 111/1998 Sb. zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledku obhajoby kvalifikační práce. Rovněž souhlasím s porovnáním textu mé kvalifikační práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem na odhalování plagiátů.

V Českých Budějovicích dne 19. 7. 2019

.....
Podpis studenta

Chtěla bych poděkovat své vedoucí bakalářské práce Mgr. Veronice Plaché za odborné vedení, za pomoc a rady při zpracování této bakalářské práce.

Dále děkuji rodičům dětí, kteří mi umožnili pracovat s jejich dětmi, za trpělivost a ochotu pomoci.

Anotace

Práce se zaměřuje na dětské vnímání a pojmání fenoménu smrti. Sleduje vliv rodinného a kulturního prostředí, médií, víry k formování dětských postojů k citlivým tématům. Výzkum v praktické části práce potvrzuje, jak je důležité rozvíjet pedagogické postupy již v době předškolního vzdělávání, kdy se děti seznamují s citlivými tématy. Práce upozorňuje na škodlivost tabuizace tématu smrti.

Klíčová slova: smrt, dítě, předškolní, mateřská škola, fenomén smrti, vliv médií, tabuizace, dětské pojetí smrti, vnímání smrti

Annotation

The bachelor's thesis focuses on the death's concept in preschool children. We want to know the influence of family, culture, religion in making death concept. The survey in practical part confirms the importance of the development of the educational methods, when children meet sensitive subjects. This thesis advises against death taboo among preschoolers.

Keywords: death, child, pre-school, kindergarden, death concept, media influence tabuization, children's conceptions of death, understanding of death

Bibliografický záznam:

KOHOUTOVÁ, Hana, *Pojetí smrti u dětí předškolního věku: bakalářská práce*. České Budějovice: Jihočeská univerzita, Fakulta pedagogická, Katedra pedagogiky a psychologie, 2019. Vedoucí bakalářské práce Mgr. Veronika Plachá.

Obsah

Úvod.....	7
1 Dětské pojetí smrti a vnímání smrti.....	8
1.1.Vymezení pojmu „pojetí“	8
1.2 Struktura dětského pojetí	9
1.3 Teorie kognitivního vývoje J. Piageta	10
1.4 Vývoj dětského porozumění smrti.....	12
1.4.1 Dětské teorie o smrti a jejich výzkum	12
2 Smrt v sociokulturním kontextu	13
2.1 Historie dětského vnímání smrti	13
2.2 Náboženství, lidová slovesnost, kulturní vliv, smrt v dětské literatuře	14
2.2.1 Náboženství	14
2.2.2 Tématika smrti v lidové slovesnosti	15
2.2.3 Kulturní vliv.....	16
2.2.4 Tématika smrti v dětské literatuře	16
2.3 Cesta domů	19
3 Jak s dětmi mluvit o smrti.....	21
3.1 Smutek a truchlení dětí	21
3.2 Jak s dětmi mluvíme o smrti	21
3.3 Vnímání smrti rodiče	22
3.4 Doporučení pro rodiče	23
4 Uvedení do metodologie.....	25
4.1 Cíl praktické části a výzkumné otázky	25
4.2 Výzkumné metody.....	26
4.2.1 Rozhovor.....	26
4.2.2 Pozorování	27

4.2.3 Kresba	27
4.2.4 Rozhovor s rodičem	28
4.3 Etické hledisko výzkumu	28
4.4 Výzkumný soubor	28
4.5 Sběr dat	29
5 Výsledky, vyhodnocení a analýza nasbíraných dat	29
5.1 Amálie (5 let, 4 měsíce)	29
5.2 Janek (4 roky, 1 měsíc)	32
5.3 Tomáš (5 let, 11 měsíců)	36
6 Vyhodnocení a analýza výzkumu	40
6.1 Vyhodnocení kresby	40
6.2 Analýza rozhovorů s dětmi	41
6.3 Vyhodnocení pozorování	43
6.4 Analýza rozhovoru s rodiči	44
6.5 Porovnání výzkumu	44
7 Doporučení pro praxi	46
Závěr	48
Reflexe filmu a knihy o smrti	49
Captain Fantastic	49
Krkavčí matka	51
Seznam použité literatury	53
Přílohy	56

Úvod

Jedním z cílů této práce je prověřit schopnost dětí předškolního věku vnímat téma smrti a pochopit jejich způsob přijímání definitivní ztráty blízkého člověka. Na problematiku se zaměřím objektivně prostřednictvím studia dostupných výzkumů dětského vnímání pojetí smrti, stejně jako ryze subjektivními náhledy na folklór, literaturu či film, vycházející z tematiky smrti, či sledováním několika konkrétních příběhů dětí z mého okolí. Budu se snažit poukázat na to, jak je důležité s dětmi mluvit otevřeně, s respektem a empatií. Děti na nás poznají nejistotu, lež, proto k nim máme přistupovat otevřeně, bez vymyšlení zbytečných konstrukcí a smyšlených příběhů. Smrt většinou přichází neočekávaně, bez varování a na to není připravený dospělý člověk, natož dítě. Ve většině zdravotnických institucí najdeme specialisty, kteří se problematikou smrti zabývají, ovšem ti nám nebývají vždy bezprostředně k dispozici. Roli odborníka většinou zastupuje ten, kdo je nejbliže – rodič, jiný blízký příbuzný, přítel nebo učitel, přestože jsou málokdy na takový úkol připravení.

Citlivé pokládání otázek směřujících k pojmenování pocitů, hledání co nejpřirozenějšího prožívání emotivních situací a rituálů je úkol pro empatického a citlivého člověka, který dítěti nabídne ochranu v podobě láskyplné náruče trpělivého průvodce.

Přirozený vývoj dítěte respektuje spíše liberální způsob výchovy, díky kterému je dítě více vedeno k samostatnosti a soběstačnosti. Setkávám se ale i s rodinami, kde je výchova založena na principu ochranném. V takovém prostředí se často stává, že jsou děti nepřirozeně chráněny před jakýmkoliv stresem a některá témata se zamlčují úplně. Typicky tabuizovaným tématem je právě smrt. V dnešní době je smrt velmi medializovaná, je dramatickou součástí mnoha příběhů v knihách, filmech, televizi nebo v hudbě. V soukromí rodiny je ale vytlačovaná.

Součástí praktické části práce je zkoumání na základě zpracování individuálních polostrukturovaných rozhovorů s dětmi předškolního věku, které zažily smrt některého ze svých blízkých, zasáhla je a musely se s ní smířit a zpracovat ji. Tuto část doplňují i analýzou rozhovorů s jejich rodiči o tom, jak s dětmi o smrti mluvili, jak jsou tomuto tématu otevření a zda smysluplně a trpělivě dětem odpovídají na všechny jejich otázky. Součástí praktické části je také pozorování dítěte a jeho vlastní kresba, na které nás zajímá, jak si dítě smrt představuje a jak je schopno přenést své představy na papír. Na základě analýzy kresby se pokusím vyčíst úroveň kognitivního vývoje dítěte.

1 Dětské pojetí smrti a vnímání smrti

Smrt je součástí života stejně jako zrození. Konec a začátek. Hned na začátku si můžeme položit základní otázku, která se nabízí. Co je to vlastně smrt? Jak dítě rozumí smrti?

Dítě je bytost, která se musí hned od narození setkávat s obrovským množstvím informací, jež si musí osvojit, aby bylo schopné je v životě prakticky využít. Každý z nás jsme si tímto vývojem prošli a každý jsme vyšli do života s jinou zásobou zážitků, prožitků, které na nás mohou mít vliv po celý život. Ale jak jsou na tom děti v dnešní době? Jak jsou na tom se zpracováním náročného tématu, jakým je právě smrt? Rozumí mu? Tímto tématem se po dlouhá desetiletí zabývá řada odborníků, jejichž výzkumy vycházejí z historických zkušeností celých generací. Všechny spojují stejné pocity - smutek, úzkost, tíseň, zoufalství, bezradnost, dezorientace. Na druhou stranu také zvědavost, uvědomění si vlastní konečnosti a fascinace tématem.

1.1. Vymezení pojmu „pojetí“

Pojem „pojetí“ vykládá anglický psycholog David Fontana (2010) jako myšlenku, kterou má jedinec o určité třídě předmětů nebo událostí seskupených k sobě na základě toho, co mají společné. Díky pojmům chápeme svět. Pokud se dítě setká s něčím novým, má tendenci přiřazovat věci (ať živé nebo neživé) k tomu, co již zná či má. Pokud se objeví něco, co nemá, kam zařadit musí si vytvořit nový pojem. Někdy lze hovořit o dětských představách, které lze chápat jako vybavování svých vlastních pojetí.

Podle Žaloudíkové (2009) je pro nás v rámci výzkumného řešení důležitý pojem „prekoncept“. Žaloudíková (2009) tvrdí, že je v ní zahrnut soubor všech představ dítěte o světě a skutečnosti, jak si dítě tyto představy interpretuje. Prekoncept je tedy „prvotní a subjektivní představa dítěte o světě“ (Žaloudíková 2009, str. 73)

V literatuře se mnohdy setkáme i s jinými pojmy, které slovo prekoncept nahrazují. Jde především o pojmy jako: naivní teorie dítěte, dětská naivní koncepce, dětské mylné pojetí. (Čáp, Mareš, 2001. s. 415) Prekoncept je v literatuře vykládán mnoha různými způsoby. Gavora (1992) uvádí, že pojem prekoncept se v česky psané literatuře používá často, ovšem v cizojazyčné literatuře tak běžný není. Tam je časté použití právě naivní teorie (naive theory), která něco popisuje, něco vysvětluje, něco předpokládá a dává návod, jak něco udělat. Podle Mareše (2013, s. 395) jsou

prekoncepty „svébytné představy o obsahu pojmů, které si vytváří dítě samo a které neodpovídají vědeckému poznání. Dítě k nim dospívá na základě vlastních zkušeností.“

Vztah mezi dětskou představou a dětským pojetím: konceptem a prekonceptem je složitý. Dětské pojetí můžeme chápat jako komplexní aspekt určitého fenoménu, které nemusí být jasně dané, spíše intuitivní. Dětské pojetí mohou v sobě zahrnovat koncepty, prekoncepty, mylné představy (miskoncepty), emocionální prožitky. Škoda a Doulík (2011) chápou dětská pojetí jako základní stavební jednotky vnitřního poznatkového systému žáka. Také jsou určitým subjektivním nazíráním světa, který obklopuje dítě v jeho mysli.

Pojetí jsou zprvu ovlivněna spíše spontánním učením, později jsou ovlivňována záměrně – nejčastěji cíleným školním vzděláváním.

1.2 Struktura dětského pojetí

Mnoho autorů, jako například Čáp a Mareš (2001) rozdělují základní strukturu dětských pojetí na kognitivní, afektivní a konativní složku. Další podobné rozdělení provedl Škoda a Doulík (2011) – ti rozlišují složky kognitivní, afektivní a strukturální. Také Žaloudíková (2013) zmiňuje základní tři rozdělení.

Kognitivní složka, která je charakterizována svým obsahem a rozsahem, vymezuje se kvantitou a kvalitou informací a jde o znalosti a vědomosti, vztahující se k danému fenoménu. Je součástí vnitřního poznatkového systému, kterým dítě chápe svět. Může obsahovat také mylné představy, tzv. miskoncepce, které neodpovídají současnému vědeckému poznání.

Tato dimenze vzniká spontánně – zkušenostmi, které dítě získá v běžném životě či záměrně ve výuce.

Afektivní složka je charakterizována postojem jedince k danému pojmu a vyjadřuje emocionální kontext. Obě tyto složky mohou vznikat zároveň, nebo jedna může vznikat dříve a ovlivňovat tvoření té druhé. Afektivní složka může také výrazně ovlivnit jak kognitivní tak i strukturální dimenzi.

Ke spontánnímu vzniku dětských pojetí dochází často na základě individuálních zkušeností a jsou většinou emocionálně zabarvená. To určuje postoj dítěte. Emocionální podbarvení učební situace není vždy zřejmé, ale přesto může mít vliv na zapamatování si určité situace. Některá dětská pojetí mohou vznikat s bezprostředním emocionálním zážitkem, jiná například ve výuce.

Strukturální dimenze podle Škody a Doulíka (2011) vychází z asociačních vazeb mezi prekoncepty, které reprezentují dětské chápání světa. K jejich vyjádření byly použité myšlenkové mapy dětí, strukturování konceptu v kognitivní mapě jedince, kde jsou zachyceny nejenom vztahy ale také hierarchie a vzájemné vazby.

1.3 Teorie kognitivního vývoje J. Piageta

Teorie kognitivního vývoje J. Piageta (Piaget, Inhelderová, 2007) se zaměřuje na kognitivní vývoj osobnosti. Teorie je založena na předpokladu, že dítě je ovlivňováno vrozenými dispozicemi i vnějším okolím. Pro vývoj je důležitá „asimilace“ (dítě přizpůsobuje nové informace svým již osvojeným kognitivním schématům a tak je také interpretuje) a „akomodace“ (dítě přepracuje své dosavadní kognitivní schéma podle své nové zkušenosti a přesněji ji určí).

V rámci filozofie se Piaget zajímal o genetickou epistemologii, tzn. o problém, jak se vyvíjí vztah mezi poznávajícím jedincem a objektem poznávání v různých věkových obdobích člověka, také jak vzniká a proměňuje se poznávání světa u jedince. (Čáp, Mareš, 2001).

Jean Piaget rozdělil kognitivní vývoj do těchto stádií, v rámci kterých popisuje i vztah mezi myšlením a řečí. (Vágnerová, 2005):

1. Senzomotorické vývojové stádium (stádium senzomotorické inteligence)

Toto období trvá do 2 let. Rozvíjí se zde poznávací procesy, manipulace s předměty, motorická aktivita, vnímání a experimentování. Dítě také zvládne odlišit sebe samo od ostatních objektů.

2. Předoperační vývojové stádium

Toto období trvá od 2 do 7 let. Velmi zásadními procesy v tomto období jsou: řeč, myšlení v tzv. „předpojmech“, rozvoj představivosti, chápání smyslů. Myšlení dítěte je egocentrické, vidí vše pouze ze svého hlediska a nedokáže se na věc podívat z pozice druhého člověka. Dokáže třídit objekty, většinou podle jedné charakteristiky, např. podle barvy. Problémy řeší v závislosti na tom, co právě vnímá.

3. Stádium konkrétních logických operací

Toto stádium trvá od 7 do 11 let. Zásadními procesy v tomto období jsou: logické myšlení a operování s abstraktními pojmy. Dítě chápe identitu. Dokáže chápat

stálost počtu objektů nebo stálost hmotnosti objektů. Dokáže objekty roztřídit podle několika charakteristik.

4. Stádium formálních logických operací

Stádium trávající od 11 do 12 let, kde probíhá především rozvoj abstraktního logického operativního myšlení, logických operací. Dítě je schopno usuzovat „pak, jestliže“. Při experimentování hledá pravidla. Dokáže se vyrovnat se situacemi, s nimiž se nikdy nesetkalo. Operace se spojují ve složitější struktury a dítě s nimi dokáže pracovat oběma směry.

Piagetova teorie nebyla příliš přijímána a vyvolávala kritické námitky. Všeobecně se nesouhlasí s tím, že myšlení dítěte opravdu vykazuje v průběhu vývoje takovou soudržnost, jakou si Piaget myslel, že ověřil svým výzkumem. Ovšem jeho obraz dítěte jako bytosti vyhledávající informaci, se pokládá za správný. Také je přijímáno jeho tvrzení, že dítě je výsledkem interakce mezi biologickým zráním a prostředím, či metody zkoumání vývoje myšlení malých dětí společně s terminologií, kterou vytvořil a s vývojovými stádii, které rozpoznal. Výrazně také ovlivnil práci v této oblasti a otevřel nové cesty bádání. Jeho teorie zůstává prozatím nejúplnějším obrazem rozumového vývoje od narození po dospívání. (Fontana, 2010)

Souvislost mezi dětským pojetím smrti a kognitivním vývojem zkoumal Koocher (1973). Úroveň dětského myšlení určuje správnost konceptu smrti. Koocher poukázal na to, že úroveň kognitivního vývoje je významnější ukazatel pochopení smrti než věk dítěte. Uvádí také, že úroveň kognitivního vývoje má vliv na přesnost a správnost konceptualizace smrti. Věk vždy neodpovídá úrovni kognitivního vývoje.

I další odborníci (Cotton, 1990) zjišťovali vývoj kognitivních funkcí v souvislosti s konceptem smrti. Kognitivní vývoj je lepším prediktorem než věk a významně ovlivňuje vývoj konceptu smrti. Kognitivní úroveň byla zkoumána měřením úrovně IQ a její vliv na koncept smrti. Také byl zjištěn vliv inteligence na rozvoj univerzality, nevratnosti a skončení funkcí, ovšem ne na příčinnost. Inteligence pomáhá dětem organizovat informace o smrti, především verbální schopnosti. Verbální schopnosti nebývají konzistentní s věkem.

1.4 Vývoj dětského porozumění smrti

Stádia kognitivního vývoje a vliv prostředí na vývoj jedince jsou velmi důležité ukazatele, které hrají roli i při zkoumání dětského pojetí smrti. Už pouze samotný pojem smrti je pro dítě velmi problematický, není příliš snadné ho dětem vysvětlit a také je obtížné najít přijatelný způsob vysvětlení, aby se děti nad tímto tématem zamýšlely.

1.4.1 Dětské teorie o smrti a jejich výzkum

Pro děti je velice důležité smrti porozumět, již od raného věku se s ní setkávají. Již v polovině minulého století prováděla Nagyová (1948) šetření, ve kterém zjišťovala dětské teorie o smrti. Ve své studii se zaměřila na tři věkové kategorie dětí. Věková kategorie od 3 do 5 let smrt nepřijímala, spíše ji odmítala. Smrt chápala pouze jako odchod, zmizení, odloučení. Druhá skupina dětí věkové kategorie od 5 do 9 let smrt personifikovala. Představovala si ji jako smrtku, nebo kostru, která je neviditelná, chodí v noci, schovává se, mrtvého odnáší pryč a je nebezpečná. Rolí zde hraje také egocentrický pohled na svět a rozvíjí se zde artificialismus (vše někdo stvořil) a animismus (oživování neživých věcí). Děti často se smrtí bojují. Zaplétají se do jejich představ také duchové či strašidla. Smrt nosí nemoci, bacily a vše se děje většinou v noci. Často spojují smrt s vinou. Třetí skupina dětí, nad 9 let, chápala smrt jako ukončení života na zemi. Jsou ukončeny funkce orgánů, je to proces, který probíhá uvnitř nás. Nikdo smrti neunikne, je univerzální.

V dalších obdobích po Marii Nagyové (1948) přichází tzv. období Piagetovců, badatelů, kteří se opírají o Piagetovu teorii. Ten dětský koncept smrti spojuje přímo s kognitivní úrovní dítěte. Můžeme vyjmenovat několik základních složek konceptu smrti, na které po rozsáhlé analýze stovky prací, přišli Speece a Brent (1984). Jsou to např.: nevratnost, příčinnost, universalita či skončení tělesných funkcí. Vedle těchto 4 základních se ukazují i další komponenty jako: nevyhnutelnost, pochopení vlastní smrtelnosti apod. Závěry Piagetovské skupiny potvrzují, že vývoj konceptu smrti u dětí závisí především na stupni kognitivního vývoje. Ve fázi předoperační dítě již slovo smrt zná z pohádek, na smrt si někdy děti hrají a pozorují a naslouchají svému okolí. Nesetkává se s tímto fenoménem přímo u lidí, ale jsou svědky úmrtí nějakých zvířat (především hmyzu – rozmáčkla moucha), vidí, co se s nimi stane. Ve fázi konkrétních operací jsou si děti vědomé, že je smrt nevratná událost, a může se stát i jim. V poslední fázi formálních operací dítě naplno rozumí a chápe, že smrt je nevyhnutelná a skončí s ní veškeré životní funkce.

Dětské pojetí smrti se mění, původ nachází v magičnosti, neustále se opakující zaměnitelnosti života a smrti. Mladší děti mají na smrt cyklický pohled. Narození se mění ve smrt a smrt ve zrození. Tento proces utváří kruh, dospělí vidí smrt lineárně jako narození a smrt. (Žaloudíková, 2010) Projekcí kruhu je přímka života. Když dítě dozraje k závěru, že smrt a stáří je nevyhnutelné a univerzální, přibližuje se k dospělému postoji.

V posledních 15 letech se práce obracejí především k biologické stránce problematiky. Např. Carey (1985) zkoumá, jak dítě přisuzuje biologické jevy, jako je – dýchání, požívání potravy, prožívání emocí, smrt či reprodukce, různým objektům, jako jsou například – lidé, hmyz, neživé věci. Podle jeho studií děti nejsou schopné rozlišit rozdíl mezi představou živé bytosti a věci, která zvíře napodobuje či připomíná.

Většina autorů na základě svých prací potvrzují, že k zásadním přelomům v dětském vnímání dochází mezi 5 a 8 rokem života (Slaughter, 2005), tím pádem potvrzují a opírají se o Piagetovu teorii.

2 Smrt v sociokulturním kontextu

2.1 Historie dětského vnímání smrti

Smrt není pouze biologický fakt, že organismus umírá a ukončuje tak svůj život. Člověk o smrti předem ví. Vědomím, že jsme smrtelní, také platíme za naši existenci, za naši tvořivost, za štěstí (lidský vztah, řeč, kultura) a za všechno, co se zakládá na lidství a právě vědomí toho všeho hluboce ovlivňuje všechno naše jednání, cítění či myšlení. (Říčan, 2006)

Pokud se vrátíme k historii dětského vnímání smrti, první zmínky se objevují v literárních pramenech. Již od počátku novověku vznikají první náznaky literatury, která se zabývá dětmi, nejenom jako postavami příběhů, ale také dětskými pocity, názory vyjadřovanými jejich jednáním či výroky. Bylo to v době, kdy se děti ještě nedoživaly dospělého věku kvůli nevyhlášeným chorobám, epidemiím, z důsledku podvýživy apod. (Šubrtová, 2007) Smrt byla mnohem více běžnou součástí života, než dnes. Pokud v rodině někdo zemřel, komunita se podílela na pohřbu a děti byly do celého procesu vždy zahrnuty. Ovšem s poklesem dětské úmrtnosti takových případů postupně ubývat, i toto téma šlo do ústraní. Všechno, co ztrácí svou přirozenost, se

začne stávat problematickým, protože úvahy o tom pozbývají na objektivnosti a otevírá se prostor pro mystiku. Poté se snadno může stát smrt pro dítě nepochopitelná. V současné době se velmi často ve výchově rodiče snaží chránit dítě tím, že se před ním dříve běžné věci zastírají a zkreslují. Paradoxně se tím děti nechraní, spíše dochází k deformaci základních postojů k životu, relativizaci hodnot a k neadekvátnímu vytváření představ o vlastní budoucnosti. (Kubeczková, 2013)

Procesem postupné tabuizace problému dětského setkání se smrtí se zabývají E. Kübler-Rossová (1992), I. Maruščáková (2006), Pattison (1977) a mnoho dalších. Jejich předmětem zájmu je prožívání a projevení strachu ze smrti, který i přesto, že je jeden z nejpřirozenějších věcí v životě, provází lidstvo od samého počátku. Pomocí různých šetření, výzkumů, analýz představují světu závěry, že mladí lidé mají silnější strach ze smrti, než starší, a ženy jsou úzkostlivější než muži. Vliv na tyto emoce má vzdělání, sociální situace, obavy ze smrti se dotýkají především u osamělých, ovdovělých a sociálně vyloučených. Pokud bereme v potaz víru, u dětí se jeví zcela irelevantní. U starších věřících naopak dochází k ubývání strachu ze smrti samotné, spíše narůstá strach, co následuje po smrti.

2.2 Náboženství, lidová slovesnost, kulturní vliv, smrt v dětské literatuře

2.2.1 Náboženství

Vliv náboženství na vnímání smrti je zcela předpokládatelný. Ovšem tento fakt o souvislosti mezi religiozitou prostředí a vytváření si názoru na téma smrti je potvrzována, ale i velmi zpochybňována ne jedním autorem po celém světě. Některé výzkumy poukazují na to, že vývoj konceptu smrti se projevuje již u malých dětí, které nemají problém smrt přijmout informace o posmrtném životě. Druhá skupina poukazuje na to, že děti nedokážou pochopit koncept smrti především v aspektu nevratnosti, protože jejich představy o posmrtném životě neodpovídají tomu, co si lidé myslí v dalších fázích vývoje.

Některé děti chápou smrt skrz náboženství, další díky komunikaci v rodině, některé díky vlastní zkušenosti.

2.2.2 Tématika smrti v lidové slovesnosti

Hledat odpovědi na otázky související s vnímáním smrti malými dětmi muselo být velkým tématem odpradáвна. I v dobách, kdy neexistovaly obsáhlé odborné psychologické studie, musely existovat nějaké jednoduché a roky prověřené návody, jak se vyrovnávat s tak

závažnými traumaty, jakými mohou být úmrtí nejbližších milovaných osob. Jsem přesvědčená, že i v tak zdánlivě triviálních textech, jakými jsou dětské básničky, říkadla či rozpočítadla, existují – byť často podprahově – podpůrné motivy, které připomínají a pojmenovávají smrt jako přirozenou součást koloběhu lidského života a dávají často

návod, jak se s ní vyrovnat.

Každá rodina zažívá v pravidelných intervalech události šťastné i tragické – nevyhneme se jim jako nezkušené děti, zažíváme je i jako dospělí, kdy se od nás očekává vyzrálá a odpovědná podpora prožívání těch nejmenších. Dobře si pamatuji na reakci mojí prababičky ve chvíli, kdy jsem nedokázala pochopit smrt čerstvě narozeného dítěte mé tety: „Bůh dal, bůh vzal“. Hodně jsem nad tím přemýšlela a musím se přiznat, že pro mě bylo toto jednoduché

konstatování starého zkušeného člověka velmi úlevné. Jsou věci, které nejde vysvětlit ani

omluvit, na které rozum ani víra nestačí. Je třeba se s nimi smířit.

Existuje nespočet dětských říkadel, kde se objevuje slovo smrt. V každé pohádkové knížce bychom našli motiv smrti. Proč asi? Je to přirozená součást života – jako existuje narození, musí existovat i smrt. Bez začátku není konce. „Štěstí, neštěstí, láska, manželství, kytička, hubička, smrt“ – jednoduché dětské rozpočítadlo, nad kterým se můžeme klidně hlouběji zamyslet. Není v něm obsažen základní koloběh života, není v něm vlastně všechno? Jako děti jsme jej říkali při rozpočítávání, nebo například při počítání vagónů u projíždějícího vlaku. Když jsem se jako malá učila kreslit, říkala moje maminka: „Šla babička do městečka, koupila tam dvě vajíčka, dědečkovi hůlku, babičce hřebínek, svázala to do ranečku, byla z toho – smrt.“ Dětská představivost nezná hranic a určitě ne náhodou se s motivem smrti velmi důsledně pracovalo ve většině pohádek a pověstí, protože prostě k životu patří. Pamatuji si na dětskou písničku „Osířelo dítě“ – vždyť co může být horšího, než když malé dítě přijde o rodiče – a přesto se tento motiv stává součástí písničky, která koluje generacemi, aniž by se někdo obával neblahého vlivu na dětskou duši. Popelka ani Sněhurka neměly maminku a

s tímto traumatem musely žít. Jeníček s Mařenkou museli být svědky upálení zlé ježibaby, Karkulka s babičkou byly sežrány zaživa zlým vlkem – proč jsme z toho jako děti neměly žádné velké trauma? Byla to přirozená součást každodenních rituálů vyprávění pohádek na dobrou noc – jak to, že jsme tak klidně jako děti spaly?

K smrti patří důležité rituály a i těch je v lidové slovesnosti mnoho. Stačí si připomenout hlavní křesťanské svátky, jejichž motivy přežívají v mnoha příbězích – pohřeb, nanebevzetí, očistec, bloudění duší. Na smrt jako by se dříve dívalo s větším nadhledem – někdy byla až banalizována: „Můj tatíček na krchově leží, nedaleko kostelíčka dveří. A leží tam maměnka, roste na ní travěnka“. Určitě se takto motiv smrti dostával i do obyčejných písní právě proto, aby se zmírnila obava z ní, aby se člověk v budoucnu lépe vyrovnával i se svou vlastní smrtelností.

Smrt nemusí být pro malé dítě trauma, když se stane běžnou součástí života a nebude se tabuizovat. Odchod blízkého člověka nebolel naše předky o nic méně než nás v dnešní době – troufám si ale tvrdit, že na ni byl lépe připraven.

2.2.3 Kulturní vliv

Na současných dětech jsou podle psychologů a lékařů pozorovatelné dopady inflace smrti, které jsou dané z akčních filmů, denních zpráv a díky mnoho dalších internetových zábavných aktivit, při kterých se smrt stala zdrojem zábavy. U těchto tzv. „mediálních obrazů“ nemají děti prostor pro přijatelnou emocionální reflexi. V dnešní době je normální komunikace o smrti velmi vzácná. Je to především díky neustálému silnému vlivu na děti skrz média (sociální sítě, zprávy, hry). Ovlivňovat proto dětské postoje přirozeně je velmi obtížné, protože musíme překonat problémy vzniklé ze zkreslených, deformovaných dětských názorů. Pokusy, které se snaží regulovat média v otázce prezentace násilí, obvykle narazí na kritiku a koncepci svobody projevu. V průmyslu počítačové zábavy většinou vítězí liberalismus ve výchově a odpovědnost je tím přenášena na rodiče.

2.2.4 Tematika smrti v dětské literatuře

Tematika smrti oslovuje děti od nejtělejšího věku a je na nás dospělých, jak jim můžeme pomoci vypořádat se s hrozícími traumaty. Velkým pomocníkem nám mohou být osvědčené příběhy. Je jenom na dětech, zda se jim povede díky své fantazii vžít do postav, aktualizovat si pohádkové situace a najít v nich poučení pro realitu. Vždy je ale

nutné dbát na důkladnou interpretaci každého příběhu a dát dítěti dostatečný prostor pro reflexi, zamyšlení a vyjádření svého názoru.

Dnešní doba staví do popředí užívání si života, krásu, sex – a skoro se zdá, že smrt do dnešního života nepatří, obzvláště ne do života dětí. Pokud se se smrtí v dnešní době setkají, je většinou velmi vzdálená, neosobní, nic neznamající. Zabíjení nepřátel v počítačových hrách, v televizních novinách, ve filmech apod. Smrt je samozřejmě součástí lidové slovesnosti, ne ve všech rodinách k ní ale mají předškolní děti blízko.

V současné literatuře najdeme mnoho autorů, kteří napsali právě takové příběhy – ať reálné či pohádkové, kterými lze dětem problematiku smrti přiblížit, seznámit je s ní, připravit je na ni. Vybírala jsem z okruhu starší literatury, stejně jako jsem hledala i zpracování moderního pojetí smrti.

- Jan Karafiát: Broučci
- Iva Procházková: Myši patří do nebe
- Kitty Crowther: Návštěva malé smrti
- Martina Špinková: ANNA A ANIČKA: O životě na začátku a na konci

Broučci (autor: Jan Karafiát)

Karafiát svou knihu Broučci napsal v 19. století, kdy téma smrti a umírání nebylo ve společnosti ještě příliš tabuizováno tak, jak se s tím můžeme potkat v dnešní době. Jan Karafiát přitom dokázal jako jediný dětem říct naprosto bez rozpaků, že na světě je smrt a zároveň je tím nevyleká. Píše o smrti v celé své knížce od začátku do konce, je součástí střídání ročních období, dne a noci. *Říká dětem i dospělým, že smrt je jediná věc na tomto světě, které musíme být poslušni. Byl jemný, nedodal, že nám nic jiného nezbyvá.*¹

Myši patří do nebe (autorka: Iva Procházková)

Iva Procházková se snaží v knize *Myši patří do nebe* čtenáři nastínit, co je smrt, jak by to asi po ní mohlo s člověkem (v knize s myškou Šupito) vypadat. Téma smrt je pro ni velmi citlivé, z každé stránky je cítit její respekt vůči ní, přesvědčuje čtenáře, jak opatrně se s ní musí zacházet. Kniha je napsaná velmi čtivou, ale zároveň i vhodnou a citlivou formou. Smrt je málokdy pozitivním zážitkem – Procházková dobře ví, kolik

¹ FAJMON, Kamil. Naposlech.cz [online]. 19. 9. 2017 [cit. 2019-07-19]. Dostupné z: <http://naposlech.cz/tema/broucci>

způsobů pro její popis existuje. Lze ji popsat děsivě, hrůzostrašně, krvavě, tajuplně. Pro hrdiny této knihy přesně takovou je - je svým způsobem krvavá i děsivá (např.: myš roztrhaná a sněžená kočkou, žába přejetá autem) – popisuje tedy situace, které vidíme kolem sebe dennodenně a setkáváme se s nimi my i děti. Kniha je napsaná jednoduchou čtivou formou a je doplněna citlivý jemným humorem, díky kterému jsou texty pro malé čtenáře přijatelné, v mnohém i nezapomenutelné. Autorka se nesnaží popisovat samotnou smrt v detailech a prezentuje smrt pozitivním způsobem.

Návštěva malé smrti (autorka: Kitty Crowther)

Kniha Návštěva malé smrti vypráví o postavičce v černé kápi, která chodí s kosou. Umírající se jí děsí, není to příliš radostná práce. Jednoho dne se potká s holčičkou Evelýnou, která byla už dlouho nemocná, a hodně ji to bolelo. Se svým osudem je smířená a ve výsledku se na něj těší. Ke smrti se chová jako k nové kamarádce. Společně dovádí a malá smrt se konečně dokáže uvolnit. Když se Evelýna musí odejít, rozhodne se být pravou rukou smrti a stát se andělem. Umírajícím jejich cestu zpříjemňuje úsměvem.

Kniha je napsaná jemně, žádné vypjaté drama, ale přesto navozuje lehce tísnivou atmosféru. Velmi užitečná kniha pro děti i pro dospělé. Kniha nemá příliš textu, ale velmi názorné ilustrace, proto můžeme s dětmi společně také vyprávět o obrázcích, co na nich vidíme, co se mohlo ještě stát apod.

ANNA A ANIČKA: O životě na začátku a na konci (autorka: Martina Špinková)

Příběh vypráví o malé holčičce Aničce, která se jmenuje podle své babičky Anny. Jak malá Anička roste, její babička bohužel stárne ještě o to rychleji. Anička změnu u babičky velmi vnímá, prožívá to s ní. Snaží se proces stárnutí pochopit. Zatímco Anička rostla, babička se spíše zmenšovala. Zatímco Anička věděla čím dál víc, babička věděla čím dál méně. Jednoho dne se k nim babička přestěhovala a o to víc si Anička užívala čas trávený se svou babičkou. Měly se moc rády. Jednoho dne večer tatínek odnesl Aničku k babičce a řekl jí, že babička zemřela a už se k nim nevrátí. Anička dala babičce svého medvídka a pomohla ji obléct do jejích svátečních šatů. Aničce bylo hodně smutno. O babičce se jí zdálo, mluvila s ní i ve snu, ale ráno byla za to moc ráda a sen se jí líbil. Babička měla také pohřeb, který prožívala. Všimla si, že každý přinesl květinu, ale babička si je už nemohla vzít, aby jí udělaly radost. Alespoň jimi vyzdobili místo kolem rakve. Po pohřbu byla hostina a všichni si při ní vyprávěli

hezké a veselé příběhy o babičce. Dny plynuly a Anička se přistihla, jak občas, když viděla telefonní budku, šla do ní a volala si s babičkou. S tatínkem si pak říkali, co babička povídala. Postupem času Aničce babička přestala říkat spoustu věcí. S tatínkem si to vysvětlovali tím, že je možné, že se s někým skamarádila a nemá už čas, protože se má moc dobře.

Kniha je napsána velmi citlivě a čtivě. Líbí se mi ilustrace, kterými sama autorka knihu vybavila. Myslím, že by se dala velmi efektivně využít i do školky, kde bych na základě knihy vytvořila týdenní, možná i delší tematický plán. Na příběh jde navázat více aktivitami, kterými příběh můžeme propojit. Děti by se měly o tomto tématu naučit mluvit, měly by vědět, jak se se smrtí dá vyrovnat, jak s ní pracovat.

2.3 Cesta domů

Dětem nebo i dospělým dokáží v paliativním centru Cesta domů pomoci na konci jejich života. Dokáží jim nabídnout možnosti ukončení, dokáží si o smrti s dětmi povídat, otevřít je, nabídnout jim možnosti posledních přání.

Kniha Anna a Anička vyšla právě díky této organizaci. Kromě mnoha jiných aktivit provozuje Domácí hospic na území Prahy. Po celé České republice poskytuje poradenské služby v oblasti péče o nevléčitelně nemocné a umírající, nebo napomáhá pozůstalým v době zármutku. V rámci tohoto nakladatelství vznikla Edice Bludiště, která se věnuje lidem na konci života, otázkám, jak se na smrt připravit, zda to vůbec lze. Díky knize můžeme pomoci jak dětem, tak rodičům v otázkách života a smrti, které nelze dětem jednoduše vysvětlit. A to jak v pochopení, tak k vysvětlení. Většinou se ale týkají věcí, které jsou v našem životě naprosto běžné, a setkáváme se s nimi dennodenně.

Záštitu nad kampaní převzala veřejná ochránkyně práv Anna Šabatová: *"Smrt je jedna z mála jistot v našem velmi nejistém světě. Nevíme, kdy zemřeme, nevíme, jak budeme umírat, ale víme, že nás to jednou čeká. Smrt je přirozenou součástí našeho života. Jak čas plyne, odcházejí ti, kteří na svět přišli dříve. Až odejdeme my, zůstanou zde později přichozí. Chtěla bych umřít v kruhu svých nejbližších. Pomalu se na to připravuji, abych jednou, až přijde můj čas, přijala smrt s porozuměním a vděkem. Přála bych si být pohřbena do země, přestože nejsem věřící. Chci, aby se mí blízcí a přátelé na mém pohřbu sešli a strávili spolu hezký čas, trochu smutný a trochu radostný. Přála bych si, aby jim spolu bylo dobře, může jim k tomu tiše hrát hudba,*

kteřou jsem i já měla ráda. Víř, že o svých přáních musím mluvit, jinak se to všechno odehraje nějak jinak...“²

Při prohlížení jejich stránky jsem také narazila na webovou stránku www.mojesmrt.cz, která nabízí komukoliv přípravu se na smrt. Můžeme si zvolit hudbu, kterou chceme požit na pohřbu, komu chceme dát naše věci po naší smrti, jak chceme, aby vypadal náš pohřeb, co bychom chtěli mít na sobě. Můžeme si to sepsat my samy, stejně tak si můžeme povídat s dětmi, jak by si představovaly, že by vše mělo vypadat. Jak sami autoři píší, je důležité o smrti mluvit. Stejně jako o přáních, která máme na srdci a po jejichž splnění toužíme.

² Cesta domů [online]. [cit. 2019-07-04]. Dostupné z: <https://www.cestadomu.cz/vzdelavani>

3 Jak s dětmi mluvit o smrti

3.1 Smutek a truchlení dětí

Existují dva protichůdné názory na to, jak děti prožívají ztrátu a jak by měly být informovány o případné smrti svých blízkých. Základem prvního z nich je konstatování, že děti jsou příliš malé a jejich rozum nedokáže chápat ztrátu, nedokáže uchopit to, co to znamená. Nejsou schopni vyjádřit smutek, proto jsou schopni hned všechno zapomenout a žít dál bez jakékoliv újmy.

Druhý naopak říká, že duše dítěte je velmi křehká a neunes plnou tíhu smutku a toho by měly být děti ušetřeny. Ani jeden však není zcela pravdivý, lépe řečeno kompletní. Díky mnohým pozorováním víme, že děti vnímají smrt, ztrátu již na konci prvního roku života. U dětí předškolního věku je to tedy naprosto obvyklé a jasné. O truchlení nehovoříme navíc jen v souvislosti se ztrátou jednoho z rodičů, ale i prarodičů, popř. všech, koho dítě bralo jako „svého“. Děti staršího věku – už prakticky po nástupu do školy - dokáží prožívat smutek jako dospělé osoby.

Hlubší pozornost si zaslouží sledování příznaků, které můžeme pozorovat u dítěte v souvislosti se smrtí někoho blízkého. Těmi nejmarkantnějšími mohou být uzavřenost, apatie, nechutenství, vývojová regrese, větší závislost na dospělých jemu nejbližších lidech nebo další neurotické potíže. Viditelné změny můžeme samozřejmě zpozorovat na dětském chování – nápadné zlobení, předvádění se, snaha o získání větší pozornosti.

Profesor Matějček rozdělil období truchlení do 4 fází:

1. *Šok neboli ohromení, kdy si dítě uvědomí, že milovaná osoba se neobjevuje,*
2. *Protest, který nastupuje jako obranná reakce a který by měl věci vrátit do dřívějších kolejí,*
3. *Beznaděj či zoufalství, když protest nefunguje a ztráta se jeví jako definitivní,*
4. *Proces vyrovnání, uklidňování, smířování a hledání nových východisek.* (Matějček, Dytrych, 2002, str. 93,)

3.2 Jak s dětmi mluvíme o smrti

Diskutovat s dítětem o smrti je těžké a citlivé. Rodiče i odborníci většinou neví, jak dětem odpovědět, proto jim často docházejí slova. Někteří dokonce odmítají odpovědět úplně. Jsou děti, kteří se zeptají doma, nebo ve škole/školce a paní učitelka jim ze strachu, co to s nimi udělá, vůbec nic neodpoví. Na mlčení nám děti odpoví svým chováním – vztekem, smutkem, uzavřeností. Trpělivou, láskyplnou a uvážlivou

odpovědi můžeme jejich nepříjemné myšlenky a pocity utišit. Musíme brát jejich dotazy vážně, tím jim dopřejeme pocit jistoty a bezpečí.

Střetnutí se smrtí v otázkách dítěte nás může děsit. Uvádí nás do rozpaků, tudíž můžeme znejistit, jsme nervózní. Děti z nás mohou vycítit nejistotu a zjistí, že je to téma nevhodné a se nemá se na něj ptát. Omezovat či ignorovat dotazy dětí na téma smrt zajistí, že se přestanou ptát úplně. Cílem je vytvořit takové prostředí, ve kterém jsou veškeré otázky vítány, přijímány, a kde se na ně odpovídá otevřeně a bez odsuzování.

3.3 Vnímání smrti rodiče

Ztráta rodičů patří pro kohokoliv k velkým životním traumatům. Dramatickým zážitkem je obzvláště pro děti, které vždy zastihne nepřipravené a nevybavené. Málokdy se s takovým zážitkem vypořádají samy, chybí jim jakákoliv zkušenost. V prožívání tak bolestné ztráty by nikdy neměly být samy, jejich další vývoj může být nevládnutým průběhem prožívání tohoto zážitku hluboce poznamenán.

Je prokázáno, že v současnosti se úmrtnost lidí v rodičovském věku velmi snížila. Trauma, které v dnešní době nahrazuje právě úmrtí rodičů, je rozvod nebo rozchod. V dnešní době jsou rozvody natolik běžné, že oproti tomu úmrtí jednoho z rodičů je velmi málo pravděpodobné. Ze statistik můžeme zjistit, že velká část populace do 15 let postihuje úmrtí alespoň jednoho z rodičů, a to častěji otce, než matky.

Je velmi těžké v dnešní době prožívat smrt tak, jak se prožívala v minulosti. V dnešní době se člověk po dlouhé nemoci snaží zotavit v nemocnici, kam kolikrát ani blízcí lidé nemohou. Stejně tak rituál pohřbu nebo jiné podoby posledního rozloučení mají jinou podobu než dříve. Odchod člověka ze světa budí obecně méně společenské pozornosti než kdy dříve.

Smrt prošla zásluhou televize, filmu a dalších sdělovacích prostředků jakousi inflací ovšem ve zcela nevhodné, zvláštní, nerealistické a zkreslené podobě. Všude je plno nešťastných obětí padnoucích po výstřelech na zem, každý druhý je zastřelen, a to nejrůznějšími způsoby. Jsou likvidovány celé skupiny nepřátel, banditů, vojsk a pouze někteří výjimeční se z každého smrtelného zranění dostanou. (např.: dnes tolik oblíbení Avengers) Všechno se děje pro efekt, nikdo netruchlí, nikdo netrpí, nikdo neprojeví mrtvým úctu, nebo jim nevypraví pohřeb či nedojde k adekvátnímu rozloučení. Smrt se tedy předvádí jako podívaná, ne jako prožitek ztráty.

V dnešní době způsobují úmrtí rodičů v menší míře nemoci. Největší podíl na tragických událostech mají nezvládnuté automobilové prostředky a dopravní nehody, nebo tzv. rekreační aktivity. Jde většinou o smrtelné úrazy, které jsou náhlé a nepředcházejí jim žádné nemoci, o to více blízké a okolí zasáhnou. Okolí zažívá šok, ze kterého se mnohem hůře vzpamatovává a hůře se s ním srovnává. Pokud je člověk nemocný, máme delší čas na rozloučení a vyrovnání se s tím, že ztráta možná přijde.

Zkusme se na smrt rodičů, tzn. na jejich definitivní ztrátu, podívat v porovnání s jejich rozvedem. Podstatný rozdíl je především v tom, že smrt je nevratná a neodvolatelná. Mrtvý člověk už se nevrátí. Ze života dítěte odejde fyzicky navždycky. Rozvedený rodič zmizí jen částečně, i když často podmíněčně. Fyzicky nadále v životě dítěte fungují, ovšem objevují se a mizí částečně a jen podmíněně a do života dítěte mohou více nebo méně zasahovat.

Zemřelý rodič nezůstává fyzicky přítomný, ovšem bývá přítomen „duchovně“. Dítě má na zemřelého své vlastní vzpomínky. Má tendenci myslet vždy na ty pozitivní vzpomínky, než na negativní zážitky. Tyto vzpomínky si děti mají tendenci idealizovat. Také dospělí lidé vyprávějí své pozitivní zážitky a rozhodně se s nimi před dětmi netají. Oproti tomu fyzická existence a osobní kontakt s rozvedeným rodičem probouzí vzpomínky dobré i zlé a zdaleka nemají takové tendence k idealizaci jeden druhého. Ve většině případů spíše naopak.

Jiná může být také situace nových partnerů ovdovělých rodičů. Nový partner či partnerka ovdovělého rodiče nemá proti sobě žijícího protivníka, ale kolikrát je mnohem pravděpodobné.

Děti si totiž partnera idealizují a čekají od něj minimálně tolik, kolik dostávali od zemřelého rodiče - od obětavé lásky až po heroickou statečnost. Vše je jinak, než si představovali a často bývají zklamaní. Noví partneři jsou také pod ostrou, mnohdy nespravedlivou kritikou svého okolí.

3.4 Doporučení pro rodiče

Přirozené chování ve svém vlastním prostředí dětem nejlépe zmírní šok ze smrti. Především je nutné uvést vždy všechna fakta, nic nezastírat a být upřímní. Doporučení pro rodiče, jak se svými dětmi mluvit o smrti, doporučila ve své knize v deseti bodech Willisová (2002):

1. O smrti by měl s dítětem mluvit ten, kdo je mu blízký, nebo ho dobře zná.
2. Rozhovor by měl probíhat na místě, kde není hluk a nic ho neruší.

3. V popisu smrti byste měli být přesní, konkrétní, čestní, realističtí.
 4. Odpovídejte jasně na otázky položené od dětí. Pokud ani vy neznáte odpověď – řekněte to.
 5. Nechte dítěti čas na odpověď. Potřebují více času než dospělí.
 6. Nepoužívejte eufemismy. Matou děti.
 7. Pokud neznáte víru, kterou v rodině mají nastavenou, vyhněte se diskusi o tom, co se stane po smrti.
 8. Ujistěte dítě, že nemá cítit vinu. Nezavinilo ji.
 9. Oceňujte jakoukoli reakci dítěte, i když to není ta, kterou čekáte.
 10. Nevkládejte dítěti slova do úst, i přesto, že si budete myslet, že jsou vhodné.
- Tato doporučení mohou být nápomocná rodičům při diskusi s dětmi o smrti.

Praktická část

4 Uvedení do metodologie

4.1 Cíl praktické části a výzkumné otázky

Cílem praktické části je zmapovat porozumění smrti u tří dětí předškolního věku. Pozornost bude věnována porozumění jednotlivým komponentům konceptu smrti – tedy univerzalitě, nefunkčnosti a nevratnosti a také dalším okolnostem, které vývoj porozumění smrti ovlivňují.

Také nás bude zajímat vliv některých faktorů ve vývoji konceptu smrti v myšlení dětí, např. jejich osobní zkušenost se smrtí, rodinné zázemí a také způsob prožívání emocionálně náročných situací.

Zajímá nás, jak se liší postoje dětí z odlišných rodinných zázemí, také způsob, jak rodiče vysvětlují dětem ztrátu blízkého člověka. Budeme také zkoumat zájem dětí o tuto problematiku, zda je to něco, co je oslovuje a jsou schopni to se svým okolím sdílet.

Výzkumu se zúčastnily dvě děti, které se setkaly se smrtí blízkých osob, a jedno dítě, které se setkalo se smrtí svého oblíbeného zvířete. Dvě děti jsou vychovávané v rodinách bez náboženského vyznání a jedno dítě je vychovávané v rodině katolického vyznání. Ve formu posmrtného života věří rodiny všech tří dětí a ve všech rodinách je téma smrti naprosto přirozené.

Rozhodla jsem se inspirovat výzkumy, které vedla Iva Žaloudíková a její studenti (2016).

Výzkumné okruhy:

1. Co si děti představují, že bude po smrti?
2. Jak děti rozumí základní komponenty konceptu smrti? Tj. univerzalitu: Kdo může umřít? - nevratnost: Když někdo umře, může zase obžít? - nevyhnutelnost: Kdo nebo co může umřít? - skončení funkcí: Když někdo umře, potřebuje jíst a pít?
3. Jak se děti setkaly s reálnou smrtí, a jak reagovaly na tato setkání? (rozhovor s rodiči)

4.2 Výzkumné metody

Ve výzkumu jsem použila kvalitativní metodologii. Data kvalitativního výzkumu sahají do hloubky problému a zaměřují se na práci s jedinci. Provedu dva rozhovory, jeden s rodiči, druhý s dětmi. Součástí výzkumu je i analýza kreseb dětí, díky kterým můžeme vidět úroveň jejich kognitivního vývoje, který však není předmětem hlubšího zkoumání této práce. V této práci jsme použili tzv. triangulaci metod (Švaříček, Šed'ová a kol., 2014. s. 203). Jedná se o metodu kresby, individuálního polostrukturovaného rozhovoru a pozorování. S rodiči provedu rozhovor.

4.2.1 Rozhovor

Nejdůležitější metodou, kterou budeme využívat v průběhu dotazníkového šetření, je polostrukturovaný rozhovor s otevřenými otázkami. Budeme se ptát předem připravenými otázkami, přičemž nebude důležité jejich pořadí. Je možné je v průběhu rozhovoru libovolně přehazovat dle individuální situace nebo pocitu dítěte. Cílem rozhovoru je, zda si děti uvědomují jednotlivé komponenty konceptu smrti:

1. Co znamená, když někdo umře?
2. Kdo nebo co může umřít? (*nevyhnutelnost*)
3. Kdo, nebo co umřít nemůže? (*univerzálnost*)
4. Když někdo umře, může se za námi zase vrátit? Můžeme se s ním někdy setkat? (*nevratnost*)
5. Když někdo umře, potřebuje jíst nebo pít? (*skončení funkci*)
6. Může mrtvý dýchat?
7. Když někdo umře, může se hýbat?
8. Co může způsobit, že někdo umře? (*příčinnost*)
9. Co se stane s člověkem, když umře? (*posmrtnost*)

Rozhovory byly zaznamenány na diktafon a následně přepsány za účelem jejich analýzy.

Charakteristika otázek:

Smrt – zajímají nás reakce a představy dětí o tom, co pojem smrt a umírání znamená.

Nevyhnutelnost – uvědomění si smrtelnosti a toho, kdo všechno může zemřít.

Univerzálnost – dětské reakce na to, kdo nebo co nemůže umřít a také uvědomění si, že smrt se týká všech živých bytostí, a důvody proč nemohou zemřít neživé bytosti.

Nevratnost – pochopení a důvody, že už se mrtví nemohou vrátit zpět k životu.

Příčinnost – odpovědi dětí, které se týkají toho, co může způsobit smrt (nemoc, vražda, stáří, nehody,...)

Ukončení funkcí – především představy, co může nebo nemůže dělat mrtvý člověk a jaké jsou jeho potřeby.

Posmrtnost – představy dětí o tom, co se stane s člověkem po smrti

4.2.2 Pozorování

Děti budu pozorovat v průběhu kresby i rozhovoru. Budu sledovat jejich reakce na otázky, jejich pohyby, dětské projevy. Součástí sledování bude celkové naladění dětí a jejich chování. Cílem bude zjistit, jak toto téma na dítě působí, zda je pro něj přirozené o tématu mluvit, či to je pro něj nepříjemné.

4.2.3 Kresba

Důležitou metodou, kterou použiji ve své práci, je kresba. Ta patří mezi projektivní techniky a slouží k přirozenému průzkumu u dětí, které neumějí číst a psát. Někdy děti dávají přednost vyjádření svých pocitů, zážitků a představ skrz jiné neverbální metody (pohyb, tanec), kresba je ale pro mou práci v souvislosti s prokazatelnou analýzou nejpraktičtější. U dětí je kresba zvláště vhodná, protože dítě do kresby snáz přenese své zkušenosti, zážitky či pocity, které nedokáže projevít verbálně. O to více, pokud se jedná o složité téma. Prvním autorem, který začal dělat výzkumy touto formou, byla Marie Nagy (1948). Takto inspirovala k podobným výzkumům řadu dalších autorů.

Kresba odráží věk dítěte a jeho vývojovou úroveň. Je ovlivněna intelektem, emocionálním a mentálním vývojem dítěte. Kresba ukazuje dětský život a jeho pohled na reálný svět.

Často se při použití kresby ve výzkumech používá tzv. ice - breaker metoda (řekni mi o svém obrázku), aby otevřeli polostrukturované kvalitativní interview (in Žaloudíková, 2013, s. 69), proto částečně použijeme i tuto metodu v tomto výzkumu, protože to je vhodný způsob, jak navázat kontakt s dětmi předškolního věku, a jak navázat s dítětem na polostrukturovaný rozhovor.

Dětem dáme papír, pastelky, a zadáme jim úkol. „Namaluj mi, co je podle tebe smrt.“, „Jak podle tebe vypadá smrt?“, „Jak to vypadá, když někdo umře?“ Po dokončení obrázku nebo již při jeho pořizování děti komentují, co namalovaly.

4.2.4 Rozhovor s rodičem

Rozhovor provedu s rodiči dětí. Součástí rozhovoru bude připravené také prohlášení k podepsání souhlasu s prací s jejich dítětem. Především nás budou zajímat zkušenosti dítěte se smrtí a vysvětlení, které rodiče dítěti poskytli. Odpovědi nám budou sloužit k lepší analýze dětských kreseb i rozhovorů a ke zjištění, jakou zkušenost děti se smrtí mají. Proto budeme klást otevřené otázky pro co nejpřesnější vyjádření rodičů.

4.3 Etické hledisko výzkumu

Získání informovaného souhlasu rodičů před zahájením výzkumu je nevyhnutelnou podmínkou vzhledem k citlivosti a náročnosti tématu. Rozhovor s rodičem byl poskytnut pouze s průvodním podepsaným souhlasem (příloha č. 1). Rodiče podepsaly souhlas s následným využitím a zpracováním získaných informací. Rodiče byli buď rozhovoru součástí, nebo jim bylo sděleno, že děti nebudou ke spolupráci nikterak nuceny, během kreslení nebo rozhovoru mohou akci přerušit nebo ukončit. Samozřejmě byly ubezpečeni, že s veškerými informacemi bude zacházeno diskrétně.

4.4 Výzkumný soubor

Výběr dětí pro průzkum byl dán dostupností a souhlasem rodičů, u kterých bylo zjištěno, že jim v blízké době zemřel někdo blízký a že se musely smířit s novou situací. Důležitým aspektem při výběru byl také informovaný souhlas rodičů a zájem dětí zapojit se do výzkumu. Byly vybrány tři děti v letech 4-6, dívka a 2 chlapci. Záměrem bylo také vybrat děti z různých rodin, s rozdílným pohlavím, s různým počtem sourozenců, s jiným přístupem k výchově.

4.5 Sběr dat

Výzkum se konal během jednoho měsíce v červnu 2019. Sběr dat probíhal vždy v rodinném prostředí dítěte, aby bylo ve svém známém prostředí v klidu a v pohodě. Na rozhovory, kresbu jsem měla vyčleněný vždy celý den, abych dětem poskytla co nejvíce času a prostoru. Ovšem děti byly hotové do 10 minut s kresbou a následný rozhovor kolem 5-15 minut.

Kontakt s dětmi jsem vždy začala s přátelským rozhovorem, jak se cítí, jak se mají apod. Poté jsem děti poprosila o jejich pomoc s mou prací, poprosila jsem je o nakreslení obrázku, a také jestli by si se mnou o tom chvíli nepovídaly. Děti vždy ochotně souhlasily. Dále jsem dětem vždy zdůraznila, že pokud nebudou chtít pokračovat, nebudou vědět, nebo nebudou chtít, nemusí odpovídat.

Zadala jsem jim nejprve úkol – nakresli, co je to smrt, nebo jak si myslí, že to vypadá, když někdo umře. Během kresby už jsme si většinou povídali, co dítě kreslí a postupně jsme přešli k polostrukturovanému rozhovoru. Otázky měly upřesnit jejich představy o smrti. Během kresby i rozhovoru proběhlo také pozorování dítěte. Rozhovor jsem nahrávala na diktafon. Rodiče s pořízením nahrávky souhlasili, ještě před zahájením kresby.

Po rozhovoru jsem vždy dítěti poděkovala za spolupráci a pomoc a poprosila je o obrázek. Dětem se spolupráce líbila.

5 Výsledky, vyhodnocení a analýza nasbíraných dat

V následující kapitole uvádím zjištěná data a výsledky, které byly zjištěny ve výzkumu. Kresba s komentářem, rozbor rozhovoru s dítětem a rodičem, pozorování dítěte během výzkumu.

5.1 Amálie (5 let, 4 měsíce)

Amálie je moje první neteř. Navštěvuje již rok Waldorfskou mateřskou školku. Amálka si prošla úmrtím své babičky z otcovy strany, když jí byly necelé 3 roky a také zažila smrt své praprababičky, kterou aktivně navštěvovala a měla ji ráda. Ta zemřela v jejích čtyřech letech.

Amálčiny rodiče jsou věřící. Amálka je pokřtěná, rodiče se brali v kostele. Smrt tedy vysvětlili tak, že se na nás kouká zemřelá osoba z nebe. Jsou tam a opatrují nás,

myslí na nás. Mávají společně s rodiči do nebe, zdraví je, i si s nimi povídají. Říkají, že sice už není na zemi tělo, ale duše přetrvala a dohlíží na náš shora.

Záznam setkání

Když jsem začala s Amálkou o smrti mluvit, byla velmi otevřená, mluví o všem ráda narovinu, ráda se učí a dozvídá se nové informace. Pokud něco neví, rovnou to řekne, že neví a ptá se, co to znamená, jak to člověk myslí, a jak to vlastně všechno je. Pokud se jí člověk zeptá víckrát a nechá ji dostatek prostoru, je schopná si to v klidu promyslet a soustředěně odpovědět. Přesně tak to bylo i s kresbou. Nejprve nevěděla a nenapadlo ji, co by mohla nakreslit. Po chvíli začala spontánně kreslit.

Rozhovor

Co znamená, když někdo umře?

A: „Že vykopají díru, tam položí jeho tělo, zakopou, dá se tam velký kámen a pak se z toho udělá hrob.“

Aha. A co to znamená, když někdo umře? Co se stane s tím jeho tělem?

A: „Jakože umírá. Tělo zakopají a duše umírá.“

A co znamená, když umírá?

A: „Jakože brzo umře.“

A kdo, nebo co může umřít?

A: „Lidi, kteří dostali vážnou nemoc. A zvířata. Nebo když lidi nemají jídlo a pití, zemrou pitím a hladem. Nebo když je někdo starý třeba 94 let.“

Co nemůže umřít?

A: „Ti, co mají třeba hodně vody, hodně jídla.“

A co nemůže vůbec umřít?

A: „Kámen, tráva, okno, telefon, hrníček, panelák, pastelky.“

Když někdo zemře, může se zase vrátit zpátky za námi?

A: „Ne, už nemůže.“

Když někdo umře, potřebuje jíst, anebo pít?

A: „Nepotřebuje, protože už je v tom hrobu a to pití se tam nemůže dostat samo. Ale můžeme umřít třeba s dlouhýma vlasama.“

Může mrtvý dýchat?

A: „Ne, nemůže.“

A může se mrtvý třeba hýbat?

A: „Ne, nemůže.“

A co může způsobit, že někdo umře? Co se může stát?

A: „To nevím. Asi může být nemocný rakovinou, umře pitím a hladem, nebo ho přejede auto, nebo kolo.“

Co se stane s člověkem, když umře, když je v tom hrobečku?

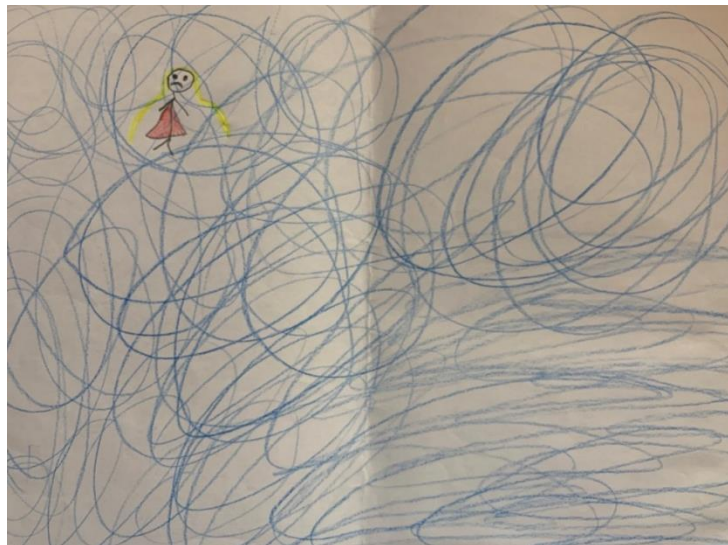
A: „To tělo právě pak umírá, a když není v hrobu, tak ho roztrhají ptáci.“

Pozorování

Amálka byla po celou dobu klidná, rozvážná, dalo se s ní v klidu bavit. Není to dítě, které se vzteká, ale velmi věci prožívá. Někdy je těžké s ní vyjít, protože o sobě ví, že by chtěla, aby všechno bylo podle ní, ale zároveň moc dobře ví, že to není možné a je tím někdy frustrovaná. Je velmi učenlivá, ráda se učí novým věcem, takže bylo vidět, že každá nová odpověď na její otázku byla přijata s velkou spokojeností a uspokojením, že ví zase o něco víc. V rozhovoru jsem se snažila nenapovídat, dát jí prostor pro odpověď. Zdálo se mi, že i přesto, že o smrti doma mluví velmi otevřeně, není si příliš jistá v mnoha odpovědích a tápe. Chtěla odpovědět velmi rychle a především správně.

Kresba

Amálie použila na celé pozadí pouze modrou barvu, kterou podle jejích slov znázornila nebe. V levé straně papíru je holčička v červených šatech, která prý znázorňuje holčičku, která zemřela. Holčička se mračí, protože je prý smutná, že už nemůže být mezi námi.

Obrázek č. 1: Amálie (5 let, 4 měsíce)

Rozhovor s rodiči

Amálce zemřela v jejích 2 letech babička – matka jejího otce, na leukémii. Amálka v tu dobu smrt své babičky nepocítila a nijak ji neovlivnila. Ovšem možné je, že ji ovlivnilo chování jejího otce poté, co mu zemřela matka. Navíc jí jako 4leté zemřela praprababička, které bylo 94 let, kterou už Amálka znala velmi dobře. Ovšem vzhledem k tomu, že byla velmi stará, rodiče si o smrti s Amálkou častěji povídali, aby ji na to připravili, co může následovat. Proto smrt praprababičky snesla velmi dobře a rozumně.

Amálka nikdy nezažila smrt žádného svého zvířete ani žádného v okolí, kterého by dobře znala, nebo s ním byla častěji v kontaktu.

Celá Amálčina rodina je pobožná. Jsou to křesťané a i od toho se odvíjí jejich vnímání smrti a vysvětlení pojmu smrti dětem.

Rodiče Amálce vysvětlují, že, když někdo umře, tak přijde do nebe a kouká na ni z nebe a ochraňuje. Člověk už není na světě přítomný a nikdy ho už není možné vidět.

5.2 Janek (4 roky 1 měsíc)

Janek je 4letý chlapeček s jednou sestřičkou Mariánkou. Janek nechodí do školky, jelikož je maminka na mateřské dovolené společně s jeho mladší sestřičkou (1 rok). Janek si prošel smrtí své babičky, kterou nenesl dobře, protože s ní trávil každý den, a nemoc a smrt přišla velmi rychle. Je to velmi aktivní chlapec, je velmi bystrý, chytrý, pozorný a zvědavý. Pokud má nějaký problém, většinou si ho sám řeší v sobě. Často tím vznikne jakýsi přetlak, kdy ventiluje svůj problém tím, že hlasitě projevuje své emoce („vybuchne“). Přesně tak se to v něm nakupilo i po smrti jeho babičky. V průběhu několika měsíců zažil silné emoční podněty - babička onemocněla, následně zemřela a ještě se mu narodila sestřička.

Rodiče Janka a jeho sestru vychovávají velmi liberálně, tolerantně a svobodomyslně. Prošli kurzem Respektovat a být respektován a v tomto duchu i své děti vychovávají. Vše se mu snaží vysvětlovat, jsou velmi trpěliví. Janka nechávají si vyzkoušet prakticky cokoli, v naprosté většině pod jejich dohledem. Především pokud se něco opravuje, předělává, často se pracuje se zvířaty. Vše ho moc baví a je rád součástí čehokoliv, co se týká jeho blízkých. Je velmi zvědavý, rád se sleduje a zkoumá i po stránce fyzické. Velmi ho zajímá, kolik toho vydrží. Například se řízl do prstu, bylo

potřeba ránu zašít. Při vyšetření se na celý zákrok se zájmem díval, sledoval, jak pan doktor pracoval a byl velmi statečný.

Po smrti babičky si rodiče s Jankem zažili velmi těžké období, které vyústilo návštěvou několika psychoterapeutů, kteří se jim snažili poradit, jak si s komplikovanými stavy své syna poradit. Stejně tak jezdí pravidelně na kraniosakrální terapii a používají Bachovy kapky.

Rozhovor

Rozhovor s Jankem jsem vedla společně s jeho maminkou, aby byl Janek více otevřený a byl ochotný rozvádět více své odpovědi.

Nejprve byl Janek naladěný přirozeným rozhovorem o hračkách, o kopání na zahradě a až poté jsme přirozeně přešli na téma o smrti.

Janku a co se stane, když někdo zemře? Zakopáme ho do země?

J: „Jo!“

A co se děje s jeho dušičkou? Kam jde ta dušička, Janečku? Ona zůstane v zemi?

J: „Ne! Jde do nebička. Až do vesmíru.“

Až do vesmíru? A co tam dělá?

J: „Kouká na nás.“

A můžeme se s ní ještě někdy vidět?

J: „Jo, tam nás všechny vyklopí letadlo a my tam vlezeme.“

A tam se jako potkáme, jo? Úplně všichni? A kdy? Teď? (M: Já myslela, že až budeme starý, jak jsi včera říkal.)

J: „Ne.“

A koho máš třeba ještě ve vesmíru? Kdo na Tebe kouká?

J: „Děda Veselý, babička Věrka a děda Vlastík.“

Tolik už jich máš ve vesmíru?

J: „Jo!“

A oni na nás dávají pozor, nebo si tam povídají? Nebo, co tam dělají?

J: „Jenom na nás koukají.“

Podíváme se někdy za nimi?

J: „Jo!“

A kdy?

J: „Teď!“

A jak by ses tam dostal?

J: „No vyklopí nás tam to letadlo.“

A kdo všechno může zemřít?

J: „Ten Eda (pes), jak ležel na tý matraci, ještě Bona (pes).“

Může umřít třeba kámen?

J: „Jo. A zakopáme ho do země.“

Takže když zakopáme do země kámen, tak je jakože mrtvý?

J: „Jo.“

A může zemřít nějaká hračka?

J: „Ne.“

Proč? Může ti zemřít Lego?

J: „Ne, nemá dušičku.“

A co stromečky a kytičky?

J: „Ty pokácíme a vytáhneme je buldozerem ven.“

Takže kytičky nezemřou? A co když třeba zvadne kytička?

J: „Tak ji zalijeme.“

Co se stalo s kytičkami, když je utrhneme?

J: „My jsme je zasadily, ony neumřely.“

A ty stromečky?

J: „Ty jo, protože tam je ten brouk a zabíjí je (kúrovec) u rybníka.“

A co ryby? Ty můžou umřít?

J: „Jo. Zvířátka všechny umírají. Když jsme byli u rybníka, viděli jsme malou mrtvou rybičku a velkou rybičku mrtvou.“

A když chce dušička zpátky na zem, tak jak to udělá?

J: „Zase ty lidi přiveze zpátky letadlem dolů!“

Ale kam?

J: „Sem. Na Zem. Mamince do břicha. Já bych chtěl, aby se sem zpátky dostala babička Věrka. Letadlo doveze dušičku mamince do břicha a maminka ji porodí a já bych si přál, aby maminka porodila babičku Věrku. Nebo jí někde můžeme koupit.“

Chybí ti babička Věrka?

J: „Už ne. Už je zase tady dole. Pod zemí pod garáží.“

Jak se tam dostala?

J: „Doletělo do garáže zase to letadlo.“

Co se stane člověku, když umře?

J: „Protože je nemocný, nebo když někdo dělá blbosti a bouchne se moc.“

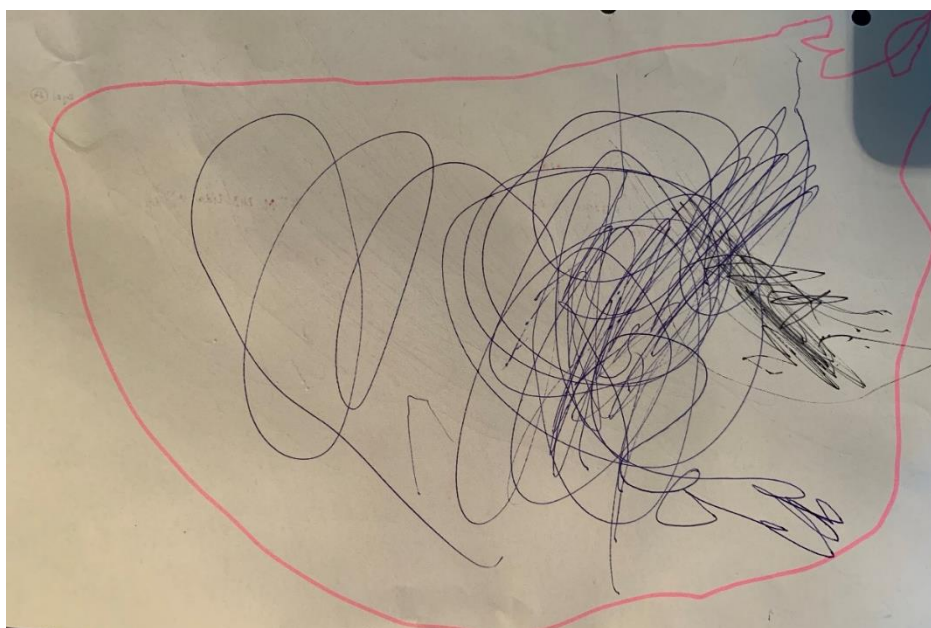
Pozorování

Během rozhovoru i při kresbě neustále musel něco dělat. Běhal po místnosti, chvíli seděl a snídal. Potom si házel s míčkem, hledal pastelky. Bylo vidět, že má v sobě spoustu energie, která musí ven. Hodně to souviselo s potřebou se předvádět, zároveň se tím způsobem měl potřebu uvnitř bránit a dělat, že je „silný“, přesto, že bylo vidět, že je velmi zranitelný.

Kresba

Janek nemá rád kreslení a psaní na papír. Podle slov jeho maminky ještě nikdy na přání nic nenakreslil. Proto bylo velmi vzácné, že pro autorku tento obrázek nakreslil.

Na obrázek nakreslil jednu velkou dušičku, kterou ohraničil „barevným vesmírem“, ve kterém dušička je. Tato dušička je babičky Věry. Babička, jejíž smrt nesl nejhůř. Jiné barvičky používat nechtěl.

Obrázek č. 2: Jan (4 roky 1 měsíc)

Rozhovor s rodičem

Z odpovědí na otázky, které jsem položila citlivě Jankově mamince, vyplývá vyústění velmi složité situace, která oba rodiče čekala po smrti Jankovy babičky. Jsem

si jistá, že je maminčina empatie umocněna její vlastní osobní zkušeností, sama ve svých 18 letech přišla o svého tatínka.

Jak jsem již uvedla, zemřela Jankova babička, maminka jeho táty. Babička onemocněla v květnu a na rakovinu plic zemřela v září. S rodiči ji jezdil pravidelně navštěvovat do nemocnice, ovšem na onkologické oddělení nemohl, proto většinu času musel někde čekat. Když byly povolené návštěvy, Janek byl vždy napomínán, jak musí být opatrný, protože babička byla velmi slabá. Většinou, když přišel za babičkou, měl tendenci babičce položit ručičky na hrudník a foukat jí zranění, totéž dělal na noze, kde měla metastáze. Do tohoto náročného období se mu narodil další sourozenec – sestřička Mariana. Těchto několik velmi náročných situací v životě čtyřletého chlapce se nahnulo do několika měsíců.

Poté, co babička zemřela, se u Janka začaly objevovat nezastavitelné hysterické záchvaty, se kterými si rodiče nevěděli rady. Rodiče začali navštěvovat psychoterapeuty. Jedním z nich je i psychoterapeut Milan Studnička. Terapeuti se shodli na tom, že Janek se se smrtí neumí vyrovnat a nechápe ji. Nechápe, co znamená, i přesto, že se rodiče snažili Jankovi proces umírání a smrti ihned přiblížit a otevřeně o ní mluvit. Janek to nepřijal. Odmítal fyzický kontakt s rodiči, odmítal povídání s rodiči. V tomto období se nedokázal ani na chvíli odloučit od své maminky, protože se bál, že už se nevrátí. Proces smrti v tu chvíli vůbec nepochopil.

Psychoterapeuti rodičům doporučili, že by bylo vhodné Jankovi vymyslet příběh na míru přímo o něm, ve kterém se vypráví o tom, jaký je a co se mu v životě děje. Tento příběh zabral a velmi mu pomohl. Zajímavé je, že se velmi rychle v příběhu našel a zjistil, že příběh je o něm.

Janek zažil i smrt domácího zvířete, toto přijal velmi racionálně. Ví velmi dobře, jak se zabíjí zvířata, která jsou k jídlu, rodiče ho zapojují do procesu práce se zvířaty včetně jejich zabití. Dokáže popsat, jak se zabíjí ryba, kráva, slepice. S tatínkem pohřbíval zemřelého psa. Má s rodiči domluvu, že se zabíjejí pouze mouchy, komáři a škvoři. Pavouci a brouci ne.

Rodiče jsou nevěřící. Věří pouze ve formu posmrtného života.

5.3 Tomáš (5 let 11 měsíců)

Tomáš je skoro 6letý chlapec s jednou tříletou sestrou Kateřinou. Tomáš dochází pravidelně do školky, kde je spokojený.

Tomáš prošel smrtí svého psa, kterého měl velmi rád. Bylo mu 5 let. Smrt prožil velmi smířeně, ale neustále má potřebu o psovi mluvit, vzpomínat na něj a navštěvovat jeho hrobeček a nosit k němu kytky.

Chlapec je hovorný. Je také aktivní, rád se předvádí, je chytrý i pozorný.

Chlapec je vychovávaný společně se svoji sestrou demokraticky a otevřeně k jakémukoliv tématu. Vše se snaží dětem vysvětlovat, jsou velmi trpěliví.

Záznam setkání

S Tomášem jsem se viděla na tomto setkání poprvé. Proto to nebylo jednoduché se k němu ihned přiblížit a něco po něm chtít. Proto jsem si nejprve chvíli povídala s jeho maminkou, se kterou jsme otevřely téma smrti před dětmi. Poté jsem si přisedla na zem k hračkám a začala si s ním chvíli hrát, povídat si. Postupně jsme došli až k obrázku, kde jsem ho poprosila, jestli by ho pro mě nenakreslil. Okamžitě utíkal pro pastelky a ochotně mi obrázek nakreslil. Přitom jsme si povídali, co na obrázku je. Pozvolna jsme přešli od kresby k rozhovoru.

Rozhovor

Rozhovor s Tomášem proběhl vcelku rychle. Odpovídal stručně a více se k tématu nechtěl otevřít i přesto, že měl na odpověď vždy dost času. V naší přítomnosti byla na druhé straně místnosti jeho maminka a jeho mladší sestra.

Tomášku nevíš, co to znamená, když někdo zemře?

T: „Všichni jsou moc smutný.“

Aha, a proč jsou smutní?

T: „Protože se s nima už nevidíme.“

A víš třeba, kdo nebo co může umřít?

T: „Ten, kdo je starý nebo třeba pes.“

To je pravda. A kdo umřít nemůže?

T: „To je těžký, tak třeba dům, hračky a fotky.“

A proč nemůžou umřít?

T: „Nemají srdíčko a nemůžou dýchat.“

A když někdo umře, můžeme se s ním zase někdy setkat? Může se za námi zase vrátit?

T: „Ne, nemusí nic.“

A může třeba jíst a pít?

T: „Ne, to ne.“

A dýchat?

T: „Ne, to přeci nejde. Mrtvý nedýchá.“

Aha, a proč myslíš?

T: „Protože je mrtvý. A nemá vzduch.“

A třeba hýbat se může?

T: „Ne, už jenom lítá.“

A co může způsobit, že umře? Že už se nehýbá, nepije nebo nejí?

T: „Když je někdo starý nebo nemocný.“ (pozn. Běžel k mamince a zeptal se jí, jestli někdy ona bude také stará.)

A co se stane s člověkem potom? Když už umře?

T: „Je mrtvola a jde do nebička.“

Pozorování

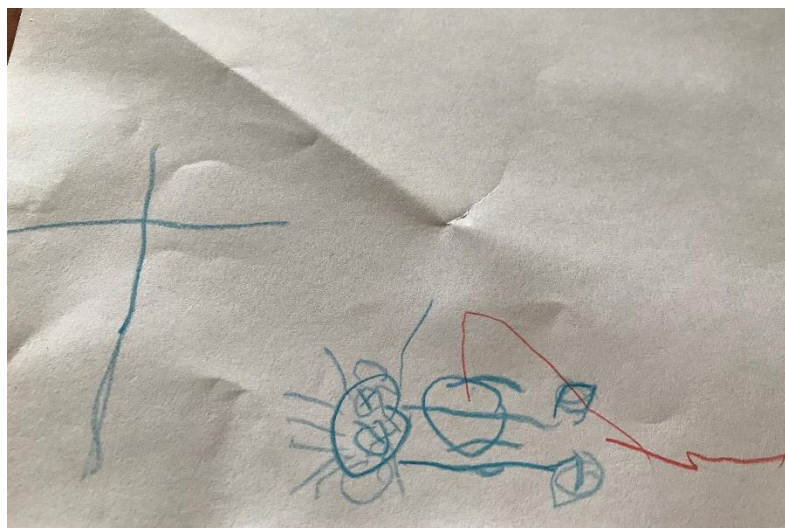
Během rozhovoru byl chlapec lehce nervózní. Bylo vidět, že je nesvůj, že mě nezná. Po některých otázkách se běžel podívat na maminku, a buď jí něco pošeptal, nebo se jí na něco zeptal mimo téma.

Během rozhovoru i kresby byl soustředěný a snažil se. Přitom mi vyprávěl, co kreslí. Byl na obrázek velmi pyšný, byl rád, že zachytil přesně to, co chtěl.

Kresba

Chlapec zvolil dvě barvy – modrou a červenou. Pozadí nechal bílé, pouze nakreslil člověka, který leží na zemi. Je vidět, že se mu se slovem smrt vybaví kříž. Bylo to to první, co nakreslil. Je pro něj běžné chodit na hrobeček pejska, nebo na hřbitov.

Postava leží na zemi, má oči, které mají uvnitř křížky. Chlapec mi vysvětlil, že to znamená, že má oči zavřené, protože už nežije. Červená linka, která vede osobě z břicha, znázorňuje krev.

Obrázek č. 3: Tomáš (5 let 11 měsíců)

Rozhovor s rodičem

Maminku chlapce jsem poznala již před delší dobou. Již tenkrát mi vyprávěla o smrti pejska chlapcovo babičky, kterou špatně nesl. Syn byl velmi smutný, ale svým způsobem smířený. Dokázal pochopit, že pes byl velmi starý a nemocný a proto zemřel. Chodí společně pravidelně pejskovi na hrobeček a nosí mu květiny.

Rodiče jsou nevěřící. Věří pouze ve formu posmrtného života.

S chlapcem mluví o smrti naprosto otevřeně. Je to pro ně přirozený koloběh života. Říkají mu, že mrtvého už nic nebolí a nic ho netrápí. Odchází do nebička a odtud na ně dohlížejí a hlídají je. Chlapec se ztotožňuje s tímto vysvětlením.

6 Vyhodnocení a analýza výzkumu

Ke zpracování dat byla použita obsahová analýza dat a kategoriální systém vyhodnocení obrázků. Hodnocení kreseb jsem se nechala inspirovat klasifikací Bonotiové a jejích kolegů (2013). Analýza dat rozhovorů posuzuje vyzrálosti jednotlivých komponentů konceptu smrt (nevyhnutelnost, univerzalita, nevratnost, příčinnost, skončení funkcí).

Dále uvedu data a výsledky, které jsem zjistila v rámci výzkumu. Pokusím se o subjektivní interpretaci všech zjištěných údajů.

Položila jsem si tři výzkumné okruhy, na které se pokusím odpovědět na následujících řádkách. Jeden z nich – jak si děti představují smrt, můžeme vidět na obrázcích, které děti nakreslily. Druhá zkoumaná oblast, jak děti chápou jednotlivé komponenty smrti, které jsme se dozvěděli v rozhovoru s dětmi. V neposlední řadě jsem se zaměřila na informace získané od rodičů. Zajímalo mě především, jestli se děti se smrtí již setkaly, a jak na ni reagovaly.

6.1 Vyhodnocení kresby

Při analýze obrázku můžeme sledovat naprosto odlišný přístup dětí ke kresbě. Chlapec, který nerad kreslí, volně jezdil po papíře a vymyslel si odpověď k tématu (rysy automatické kresby). Druhé dítě nakreslilo postavu a nebe. Třetí dítě nakreslilo na volný papír postavu, která leží mrtvá na zemi a krvácí. U toho nakreslila kříž jako na hrobečku.

Na kresbě si všímáme postav, prostředí, barev, tvarů, celkové koncepce obrázku. Pokud se podíváme na obrázek dívky, vidíme modré nebe přes celou stránku a v rohu dívku, která zemřela a je jí smutno, že už nemůže být mezi námi. Postava, která se mračí, znázorňuje, že holčička chápe smrt jako něco smutného. Postava úplně sama a ještě velmi malá vzhledem k velikosti kresby. Jednu malou postavu na obrázku interpretuji jako možný strach ze samoty, kterou smrt přináší. Zároveň si můžeme položit otázku, zda nepochopila otázku „*Jak vypadá smrt?*“, tak, že smrt je jenom jedna. Zároveň nakreslila okolí světle modrou barvou, která znázorňuje mraky, ve kterých holčička je. Postavu na obrázku nepřirovnala k nikomu, koho zná, ani ji nijak nepojmenovala.

Chlapec Janek chtěl kreslit pouze modrou propiskou. Nechtěl barevné tužky ani fixy. Chtěl kreslit zásadně tužkami, které používají jeho rodiče. Na závěr ovšem použil

jednu barvu, aby jím označil vesmír. Celý obrázek připomíná velký chaos, prázdnotu. Ovšem také je potřeba přihlídnout k tomu, že chlapec nerad kreslí, proto bylo vzácné, že toto téma ho zaujalo natolik, že něco nakreslil.

Chlapec Tomáš nakreslil mrtvého člověka na zemi. Vede z něj červená linka, která znázorňuje krev. Před postavu nakreslil kříž, který ukazuje, že leží mrtvý člověk v hrobě. Vše na obrázku chlapec nakreslil modrou barvou, pouze linku krve červenou barvou.

Všechny děti znázornily na svých obrázcích smutek. I přesto, že chlapec Janek popsal obrázek jako dvě duše spojené ve vesmíru, bylo vidět, že pro něj je smrt něco velmi smutného a možná frustrujícího.

6.2 Analýza rozhovorů s dětmi

Představy dětí o smrti, jsem vyhodnotila pomocí obsahové analýzy odpovědí v rozhovorech. Zkoumala jsem u dětí následující kategorie – nevyhnutelnost, univerzálnost, nevratnost, skončení funkcí, příčinnost a samozřejmě i samotnou smrt a posmrtnost.

Kategorie nevyhnutelnost

Odpovědi dětí a reakce na otázku – *Kdo nebo co může umřít?*.

Nevyhnutelnost nám říká, že vše, co je živé, musí zemřít.

Dívka odpověděla, že zemřou lidé, co jsou nemocní, zvířata, lidé, kteří nemají co jíst nebo pít, nebo když je někdo starý. Jako příklad staré osoby zmínila praprababičku a její vysoký věk, kterého se dožila.

Chlapec Jan si je vědom faktu, že smrt se dotýká lidí, zvířat i rostlin. Dokázal pochopit nevyhnutelnost smrti, až na příklad z kamenem. Chlapec zmínil, že umřít může kámen. A dodal, že se zakope do hrobečku, a když je zakopaný, tak je mrtvý.

Chlapec Tomáš odpověděl, že zemřít může buď člověk, nebo zvíře. U zvířete uvedl příklad psa, kde se mohu domnívat, že je to především díky jeho zkušenosti se smrtí.

Z uvedeného odhaduji, že se děti blíží k pochopení nevyhnutelnosti smrti, až na chlapce Jana, který si není vědom toho, že kámen zemřít nemůže. Ovšem jako jediný se zmínil, že zemřít může také rostlina.

Kategorie univerzálnosti

Odpovědi dětí a reakce na otázku – *Kdo nebo co nemůže zemřít?*

Dívka při odpovídání na tuto otázku déle váhala. Bylo vidět, že si není otázkou jistá, a neví, co odpovědět. Odpověděla, že nemůže zemřít někdo, kdo má hodně jídla a pítí. A poté ještě dopověděla neživé věci, které nemohou zemřít vůbec (kámen, okno, stůl, apod.).

Chlapec Jan řekl, že nemůže zemřít lego, protože nemá dušičku. Maminka mu zde dávala na výběr, co všechno si myslí, že může umřít, co nemůže apod. Proto mohl být výsledek trochu zkreslený.

Tomáš odpověděl na tuto otázku nejprve větou, že je to těžké to říci. Po chvíli přemýšlení vyjmenoval – dům, hračky a fotky.

Kategorie nevratnost

Odpovědi dětí a reakce na otázku – *Když někdo umře, může se za námi zase vrátit?*

Dívka na otázku odpověděla, že nemůže. Děti to 6 let si většinou myslí, že mrtvého člověka nelze oživit. Je to pro ně intuitivní uvědomění.

Chlapec Tomáš měl stejnou reakci jako dívka a byl si s odpovědí velmi jistý.

Zatímco dívka i chlapec Tomáš odpověděli velmi jednoznačně u chlapce Jana to tak nebylo. Řekl, že dušičky lze dostat zpátky tak, že nasednou do letadla, které je odnese zpátky na zem, kde se objeví mamince v břiše a tam rostou a narodí se znovu. Zde můžeme vidět stopy reinkarnace, ve které věří i jeho rodiče. Zde narážíme také na problematiku početí, ve kterém chlapec nemá také příliš jasno. Také si myslí, že zemřelého lze koupit nového v obchodě.

Kategorie skončení funkcí

Odpovědi na otázku – *Když někdo umře, potřebuje jíst nebo pít?*

Dívka naprosto pochopila fakt, že mrtvý nepotřebuje jíst ani pít. Stejně tak starší chlapec Tomáš. Ovšem zatímco dívka ho pochopila z hlediska praktičnosti, chlapec odpověděl bez vysvětlení, že ne. Jak jsem již zmínila dívka je velmi racionální. Proto nemohou jíst ani pít proto, že se to nemá jak do hrobečku nalít. Zde můžeme vidět, že se na to dívá z jiného pohledu, než z hlediska skončení životních funkcí.

Mladší chlapec Jan tuto kategorii chápe spíše u kytiček, které se dají zachránit právě tím, že jim dáme napít vody a oni nezemřou. Jinak jsme se odpovědi více nevěnovali a spíše jsme během rozhovoru změnili téma.

Kategorie příčinnost

Odpovědi na otázku – *Co může způsobit, že někdo umře?*

Všechny tři děti zmínily jako příčinu smrti nemoc. Můžeme předpokládat, že je to to první, co je napadne i vzhledem k tomu, že mají zkušenost s úmrtím blízkých osob v rodině kvůli vážným onemocněním nebo s úmrtím zvířete kvůli nemoci. Také zmínily nehodu nejenom v autě ale také na kole. Chlapec Jan také odpověděl, že může zemřít někdo, kdo se bouchne moc. Už v předškolním věku děti znají možné příčiny smrti.

Chlapec Tomáš zmínil také to, že zemřít může někdo na stáří.

Kategorie smrt/posmrtnost

Odpovědi na otázku - *Co znamená, když někdo zemře?*

Dívka okamžitě popsala proces zakopání do země. V odpovědi se ani jednou nezmínila o tom, co nám popsala její matka, že svým dětem vysvětluje, tj. že duše lidí jdou do nebe a koukají na nás a hlídají nás.

Chlapec Jan měl naopak jasno a popsal, že dušičky jdou do vesmíru a hlídají nás. Má také jasno v tom, že se dušičky na zem vrátí a znovu se s nimi potkáme.

Chlapec Tomáš vysvětlil, že jsou všichni kolem smutní.

Děti tedy nepopisovaly ukončení biologických funkcí – dýchání, srdce netluče, apod. Dívka popsala jak, se zachází s mrtvým tělem a chlapec Jan, co se děje s duší.

Biologické chápání smrti se zvyšuje v souvislosti s kognitivním vývojem dítěte, vlivem kulturního kontextu může biologické vysvětlení smrti koexistovat s vírou v posmrtný život.

6.3 Vyhodnocení pozorování

Během kreslení i rozhovoru jsem sledovala chování dítěte. Sledované situace proběhly v klidu, bez negativních emocí dětí. Děti nereagovaly na téma smrt negativně. Ať už chlapec v našem výzkumu, který si prošel velkým traumatem se smrtí své babičky, tak dívka, která si smrt své babičky příliš nepamatuje, stejně tak chlapec, který si prožil smrt oblíbeného domácího zvířete. Ani jedno z dětí nebylo v citovém rozrušení. Naopak u dětí byla vidět přirozená zvědavost. Chtěli ukázat, co všechno k tématu ví. U chlapce Jana ovšem napomáhala rozhovoru maminka, protože si s ním

hodně povídají a byl proto více uvolněný. Téma smrti je pro rodiny naprosto otevřeným tématem, kterému se nevyhýbají. Děti byly komunikativní a spontánní, nebyly tématem nikterak negativně ovlivněny.

6.4 Analýza rozhovoru s rodiči

Moji výzkumnou otázkou je také rozhovor s rodiči, kde nás zajímá, zda se děti setkaly s reálnou smrtí a jak na setkání reagovaly.

Rodiče nám ochotně popsali vše, co řeší doma s dětmi. Pro všechny rodiny je téma smrti otevřené a jsou schopni a ochotni dětem vše vysvětlit. Od rodičů jsem dostala informace dostatečně konkrétní, abych si dokázala propojit odpovědi dětí s jejich skutečnými prožitky. S podrobnějšími informacemi od rodiče lze lépe pochopit uvažování dítěte.

Všechny děti se, jak již výše uvádím, setkaly s reálnou smrtí. Dá se říci, že nejméně smrt zanechala následek na dívce, které zemřela babička v jejích třech letech. Chlapec Tomáš, kterému zemřel oblíbený pes, smrt přijal sice bolestně ale na druhou stranu velmi statečně a rozumně. Nejhorší prožitek a setkání se smrtí má jednoznačně chlapec Jan, kterému zemřela jemu velmi blízká a oblíbená babička. Jak popsali rodiče chlapce, byl velmi uzavřený, chladný a se smrtí se dlouhou dobu nedokázal vyrovnat. Kromě snahy pomoci chlapci vlastními silami, jim pomohla také pomoc psychologů a terapeutů.

6.5 Porovnání výzkumu

V praktické části práce jsem se inspirovala výzkumy Ivy Žaloudíkové a jejích studentů (2016). Cílem Ivy Žaloudíkové bylo zjistit, jaké je pojetí smrti u dětí ve věku 3-11 let.

Výsledky jejího výzkumu se příliš neliší od výsledků mého výzkumu. Zaměřovala jsem se na stejné kategorie zkoumání – pozorování, kresba, rozhovor s dítětem, rozhovor s rodiči.

Pozorování dětí během rozhovoru a kresby proběhlo klidně, bez negativních emocí. Ovšem stejně jako u Žaloudíkové a některých z jejích dotazovaných dětí, tak i v mém výzkumu se objevila nervozita z tématu u jednoho z dětí.

K hodnocení kresby jsme se inspirovaly kategoriálním systémem autorů Bonotiové a jejích spolupracovníků (2013). Ovšem Žaloudíková použila velmi rozsáhlý systém, kde si děti třídila do více kategorií podle chápání jednotlivých konceptů

(biologický, psychologický, apod.). Například použila také kategorii nazvanou Neadekvátní koncept, tzn. takové kresby, které nemají s tématem nic společného. Do takové skupiny bych nezařadila ani jedno z mých zkoumaných dětí. Inspirovala jsem se tímto systémem k prozkoumání kreseb dětí a k pochopení obsahů jejich obrázků.

U této autorky jsem se inspirovala především formou rozhovoru s dětmi a kategoriemi, které nás u dětí zajímají. Jednotlivé komponenty jsme zjišťovaly na základě správně položených otázek. (např. nevratnost – *Když někdo umře, může zase ožít?*). Došly jsme k podobnému závěru.

Celkově lze říci, že výsledky mého výzkumu a výzkumu Ivy Žaloudíkové jsou si velmi podobné. Tato práce však není natolik obsáhlá, aby se dala dostatečně porovnávat s výzkumem autorky.

7 Doporučení pro praxi

Učitelka v mateřské škole se může s tématem smrti setkat s dětmi téměř každý den. Ať už společně potkají mrtvého ptáčka, brouka či nějaké další mrtvé zvíře, nebo někdy do školky nějaké dítě přijde s tragickou zkušeností přímo z domu. Je dobré, když se děti seznámí se smrtí ještě předtím, než zažijí smrt někoho blízkého. Seznámit je s realitou smrti v naprosto běžných událostech (mrtvé zvířátko na zahradě, smrt domácího zvířátka). Pokud se s dětmi o smrti povídá jako o naprosto přirozeném koloběhu života, dozvedí se všechna fakta. Určitým způsobem se tak připravují na nevyhnutelnou smrt milovaných osob. Právě při těch událostech děti kladou nejvíce otázek typu: Bude to bolet? Jaké to je? A co s námi potom bude? Lze tedy předpokládat, že je mnohem snazší vysvětlit dítěti principy smrti a zodpovědět předpokládané otázky klidně a upřímně ve chvíli, kdy obřadně pohřbíme mrtvého ptáčka, než když truchlíme u hrobu milovaného dědečka. Pokud neznáme na otázky odpovědi, můžeme si společně s dětmi situace představovat či o nich uvažovat společně. Pro učitele může být velmi nejasné, co právě v takových chvílích dětem říkat. Z. Matějček, Z. Dytrych (2002), a mnoho dalších se shodují na vhodnosti říkat dětem vždy pravdu. Je tedy nutné s dětmi mluvit velmi podrobně, s velkou trpělivostí a s neustálou ochotou získávat a zpracovávat zpětnou vazbu. Čas je v těchto případech naprosto individuální a rozhodující je především pochopení. To, jak funguje lidské tělo, životní cyklus.

Ani dětem v předškolním věku nemůže uniknout fakt, že smrt se spojuje s pocitem ztráty, smutku, někdy také zlosti, nebo také beznaděje až zoufalství. Také mohou být svědky toho, že lidé prožívají ztrátu blízkého natolik těžce, že je potřeba poskytnout psychologickou pomoc. Především pokud se situace stane poprvé, může u dětí dojít ke zmatku a bezradnosti. V tomto stavu nikdy nemůžeme dítě ponechat. Je potřeba se mu důsledně věnovat, podrobně vysvětlovat základní principy – smrt nepřichází sama od sebe (vždy má příčinu, i když někdy může být těžké příčinu stanovit), smrt znamená ukončení tělesných funkcí (mizí dech, tep, pohyb, teplota klesá), tyto změny jsou definitivní a nevratné a také to, že smrt dožene každého.

Zvládání problémů, způsobených situacemi a kontaktem se smrtí patří do problematiky situačního učení. Rozhodující je personalizace a individuální přístup. Je bezpodmínečně nutno stavět na dětské spontaneitě (RVP PV, 2004). RVP nabízí v pojmenovávání kompetencí možnosti uplatnění při pojednávání o tématu smrti. Obsahuje některé kompetence a vzdělávací oblasti, které jsou pro toto téma relevantní.

Je dobré v mateřských školách využívat situace se zvířátky, pro očividně menší emocionální náročnost, spojovat témata s během života od narození až po jeho konec. Naším úkolem, jakožto pro učitelky musí být naše působení závaznou součástí vytvoření adekvátního informačního potenciálu, který umožní dítěti pochopit všechno, co je potřeba.

Pedagogové také musí ve svém povolání čelit i kompetenčním problémům vyplývajícím z názoru, že není jasné, kdo je ten, který je povolán, aby tematiku smrti s dětmi probíral. Pro pedagogy je takový postoj často nekonstruktivní.

Závěr

Zaměřit se na téma smrti v souvislosti s jeho vnímáním předškolními dětmi mě napadlo v souvislosti s reálně prožitou situací v mé vlastní rodině. Mé tříleté neteři zemřela mladá babička a já i přes smutek, který jsem také pociťovala, se zájmem sledovala, jak se má neteř s do té doby nepoznaným smutkem vypořádala. Rozhodla jsem se k tématu přistoupit objektivně na základě studia vybraných odborných pramenů. Stejně tak i subjektivně prostřednictvím literatury, filmu, folkloru a svých dalších životních zkušeností.

Díky své práci jsem přišla na to, jak složité téma jsem si pro svůj výzkum vybrala. Na jedné straně jsou poznatky zkušených psychologů, a druhé straně realita všedního života, která se zdá v mnoha ohledech jednodušší.

Cílem mého snažení bylo zabývat se několika výzkumnými okruhy, které jsem si vytyčila.

Položila jsem si otázku, zda děti ví, co je smrt. Minimálně díky dvěma zkušenostem s dvěma dětmi jsem měla možnost nahlédnout do jejich subjektivního vnímání traumatu ze smrti a zjistila jsem, že pokud jsou děti citlivě vedené, jsou velmi dobře schopné bez vážné újmy situace zvládnout.

Děti jsou schopné vnímat základní komponenty konceptu smrti. Jako jsou – univerzalita, nevratnost, nevyhnutelnost, ukončení funkcí. Každé dítě jinak adekvátně úrovni svého kognitivního rozvoje.

S rozhovoru s rodiči vyplynulo, že pro rodiny není téma smrti tabu a v případě potřeby dokáží dětem pomoci pochopit složitosti spojené s vnímáním smrti. Rodiče otevřeně popsali průběh prožívání traumatu svých dětí.

Cílem této práce bylo přispět k prověření některých myšlenek, závěrů a zjištění z dosud publikovaných zdrojů formou výzkumu provedeného na vzorku dvou předškolních dětí a dospět k případným inspiracím pro doporučení pro pedagogickou praxi.

Reflexe filmu a knihy o smrti

Pro ilustraci bolestné ztráty využiji příklad dvou silných příběhů. Postavila jsem do kontrastu skutečný životní příběh mladé maminky tří malých dětí Veroniky Hurdové (pro název kapitoly autorka vybrala jméno jejího facebookového profilu) a film *Captain Fantastic*, příběh o muži-vdovci, který vychovává své děti sám.

Captain Fantastic

Výborný příklad jsem objevila ve velmi pro mě inspirativním filmu *Captain Fantastic – Tohle je náš svět (2016)*, kde rodina s dětmi přijde o maminku a vychovává je pouze otec. Model rodiny nebyl příliš typický. Táta, máma není, šest dětí. Poznáváme zvláštní rodinu, která se jen těžko může nazvat klasickým modelem. Špatná zkušenost s životem ve společnosti donutila rodiče vychovávat děti mimo civilizaci v lesním domku bez elektřiny, bez spolehlivého přísunu potravin, podpory školy nebo podpory společnosti. Všichni jsou odkázáni jen jeden na druhého, sami na sebe ale samozřejmě na svých rodičích. Aby nebyla situace příliš jednoduchá, vypadává nám i role matky, ta je totiž v našem filmu psychicky nemocná a nemůže se s otcem podílet na výchově svých dětí. Zde se nám objevuje možná ztráta rodiče, kde hrozí úmrtí z důvodu nemoci. Otec žije izolován od společnosti se svými 6 dětmi v přírodě uprostřed hlubokých lesů. Nikdo za ně nic neudělá a pravda bývá často krutá. Princip výchovy spočívá například v tom, že žádné z dětí nezná lenost, nemoc, neschopnost se postarat o jídlo, oheň, živobytí a tím pádem o svůj rozvoj.

Zvrat v celém příběhu nastává ve chvíli, kdy se otec s dětmi dozvídají o smrti matky. Smrt přichází po dlouhé nemoci a děti procházejí další velkou zkouškou, kterou jim pomáhá zvládnout jejich otec. Kdo jiný. Jak zvládnout nejtěžší úkol v jejich životě? Ukazuje se, že jsou díky výchově svého otce připraveni i na toto. Každé z dětí prožívá tento traumatický zážitek jinak. Adekvátně svému věku, své povaze a svému vztahu k otci či matce. Jednou z nejzajímavějších postav příběhu je pro mě nejstarší syn. Jeho vztah k matce byl umocněn jistým tajemstvím. Ona byla ta, která ho sama připravila bez vědomí otce na náročné studium a pomohla mu obstát ve velké konkurenci při těch nejtěžších zkouškách na prestižní univerzity. Další silný příběh prožíváme spolu s desetiletým synem, který se asi nejvíce vymezuje vůči svému otci, možná právě proto, že mu matka tolik chybí. Je vznětlivý a vinu za neštěstí své matky dává nespravedlivě otci. Nedovedu si představit, jak bych dokázala žít bez svých rodičů, kteří jsou pro mě

velkou oporou vždy, když potřebuji, a také mi vždy kryjí záda. Život bez svých rodičů je pro mě nepředstavitelný, i proto, že jsou pro mě jako nejlepší přátelé, kterým se mohu vždy svěřit, a oni mi pomohou.

Katarze příběhu začíná ve chvíli, kdy se otec rodiny dozvídá od svého tchána, že s tělem jeho milované ženy bude naloženo jinak, než si ona sama přála. Chtěla jediné: po své smrti chce být spálená, obklopena svými dětmi, mužem, radostí, vzpomínkami na to hezké, co společně zažili, a přesto, že se nám to může zdát nevkusné, spláchnutá do záchodu. Děj filmu pokračuje strhujícím závěrem. Otec se se svými dětmi, i přes zákaz svého tchána pod hrozbou zatčení, vydává zachránit manželčino tělo. Poslední přání své ženy splní stůj, co stůj. Jsem přesvědčená, že bych udělala totéž.

Silnou scénou bylo pro mě v této chvíli setkání s rodinou otcovy sestry. Střet dvou absolutně rozdílných světů. Sedmi citlivých truchlících členů jedné zvláštní rodiny, ve které nic není tabu, o všem se mluví, všechno je zajímavá a obzory jsou nekonečné – a na druhé straně typicky omezené americké rodiny se dvěma chlapci, kteří tráví svůj volný čas u počítačů a jejich rodiče tráví většinu svého dne v práci. Ze své zkušenosti velmi dobře vím, jak dobře funguje rodina, kde jsou k sobě navzájem otevření, upřímní a nemají před sebou žádná tajemství. Stejně tak ale znám i prostředí z druhé strany, přesně to, které byla rodina jeho sestry. Ve svém okolí mám mnoho takových příkladů, kdy děti vyrůstají před monitory svých počítačů se sluchátky na uších. Když rodiče přijdou domů, jsou unaveni a trpělivosti na povídání si se svými syny se nedostává, nikdy bych takový rodič být nechtěla. Co je správně? Který model je hodno následovat?

Prozrazovat pointu silného příběhu není vůči dalším divákům příliš ohleduplné. V životě je nutné dělat kompromisy, naslouchat jeden druhému, stejně jako svému srdci. Obdivuji přístup otce šesti dětí, který je schopen naslouchat jejich opravdovým potřebám a dopřát jim svobodu rozhodování.

Film s názvem *Captain Fantastic* byl jedním z mých nejsilnějších filmových zážitků. Dokázala jsem se ztotožnit s reakcemi a myšlením některých jeho aktéru. Dovedu si totiž představit, že bych se v některých situacích zachovala podobně. Napadá mě například situace, kdy po smrti matky děti řeší rodina způsob, jak se rozloučit s jejími ostatky. Způsob, jaký si vybraly, byl respektováním její poslední vůle, a každý kdo to zpochybňuje, nedokáže dostatečně potlačit sebe sama a respektovat rozhodnutí druhých. Jsem si jistá, že bych přání svých nejbližších respektovala stejně jako manžel a děti matky. Je to podle mě ten nejlepší způsob, jak se rozloučit. Dobře si vzpomínám na

své pocity, které jsem cítila při prvním zhlédnutí. Směsice slz, radosti, pláče a smíchu. Podobné pocity jsem cítila i v průběhu ostatních scén.

Krkavčí matka

Dalším pro mě velmi silným příběhem je příběh Veroniky Hurdové a jejích tří dětí, který popsala v knize *Moje milá smrti*. Tato hrdá maminka tří dětí zažila neuvěřitelnou shodou náhod jeden z nejvíce traumatizujících zážitků v životě, když její milující manžel, přítel, otec jejich dvou žijících a jednoho nenarozeného dítěte zemřel pádem z balkonu pátého patra domu, když si chtěl vyfotit východ slunce. Zůstala po něm dvě narozené děti – dva a tři roky a jedno ještě nenarozené (4. měsíc těhotenství). Obě děti obstojně mluvily a podle jejích slov si tatínka uvědomovaly a pamatují si ho. Největším úkolem pro ní bylo, aby se se smrtí smířila především ona. Nedokázala být silná pouze kvůli dětem, protože by tím k nim nebyla upřímná. Především ženy se neustále snaží myslet více na druhé, než na sebe. Co ale opravdu děti vycítí je to, jestli reagujeme upřímně, cítí z dospělých, obzvláště pak u svých rodičů napětí.

Autorka také popisuje to, jak s dětmi mluví o smrti. S nikým jiným se jí o smrti nebaví tak jednoduše jako právě s dětmi. Děti jsou v tomto ohledu otevřené, nemají smrt zatíženou tolika nánosy na téma smrt, které navěšela naše kultura. Dokáží žít okamžikem, řeší věci, které vyřešit můžou. Dospělí jsou v tomto ohledu schopni řešit i problémy, které nedokážou změnit, nebo si nakládat na záda více než unesou. Děti mluví o tatínkovi každý den, vzpomínají, ale vzpomínají právě na to dobré, proto beze smutku. Vzpomínají, co společně zažili, kreslí mu obrázky, mávají do nebe a s tatínkem si povídají. V tomto směru bychom se všichni mohli mnohému přiučit. Pokud se podíváme na smrt dětskýma očima, není vůbec tak děsivá, jak se nám dospělých může zdát. Je to ta nejpřirozenější věc v našem životě. Také velmi často zmiňuje, že smrt nemusí být hlavním důvodem k truchlení a uzavření sebe sama, ale spíše naopak k posunutí k tomu, abychom se na vlastní bytí začali koukat jinak.

„Nejlepšími průvodci úmrtím? MALÉ DĚTI“

Velká většinou odborníků říká, že dítě není schopné v tomto věku smrt pochopit, a nemůže komplexně vnímat tu velkou změnu a ztrátu. Děti potřebují průvodce, blízkou osobu, který jim ztrátu pomůže přijmout, vysvětlit, pochopit. Možná právě děti v naší západní, na křesťanských základech postavené společnosti, smrt chápou a není pro ně sebedestrukční.

Smrt není konec. Tělo je sice pryč, ale zůstává mnoho „věcí“, které k pozůstalému patří. A to především – láska. To, že člověk umře, neznamená, že nás nemá rád, nebo my nemáme rádi jeho. City jsou nekonečné a stálé.

Jsem z hloubi duše přesvědčená o tom, že smrt do života patří. Vědomí smrti nám má ukazovat, jaký život máme žít. Smíření se se smrtí nám má dodávat jistotu, že kráčíme po správné cestě. Bez smrti není život.

(Veronika Hurdová, 2017³)

³ HURDOVÁ, Veronika. Krkavčí matka. Želešice: Dcera sestry, 2017. ISBN 978-80-906559-1-1.

Seznam použité literatury

Knižní zdroje:

BOČKOVÁ, Mariana. Dětské pojetí smrti. Bakalářské práce. Brno, Pedagogická fakulta Masarykovy university 2015. Vedoucí práce PhDr. Mgr. Iva Žaloudíková, Ph.D.

CROWTHER, Kitty. *Návštěva malé smrti*. Praha: Baobab, 2013. ISBN 978-80-87060-67-4.

ČÁP, Jan a Jiří MAREŠ. *Psychologie pro učitele: příručka pro učitele*. Vyd. 2. Praha: Portál, 2007. ISBN 978-80-7367-273-7.

FONTANA, David. *Psychologie ve školní praxi: příručka pro učitele*. Vyd. 3. Praha: Portál, 2010. ISBN 978-80-7367-725-1.

GOLDMAN, Linda. *Jak s dětmi mluvit o smrti*. Praha: Portál, 2015. ISBN 978-80-262-0819-8.

HURDOVÁ, Veronika. *Moje milá smrti*. Praha: Veronika Hurdová, 2017. ISBN 978-80-270-2318-9.

KERRIGAN, Michael, DYTRYCH, Zdeněk. *Historie smrti: pohřební zvyky a smuteční obřady od starověku do současnosti*. 2. vydání. Praha: Deus, 2008. Bludiště (Cesta domů). ISBN 978-80-87087-55-8.

KOOCHER, Gerald, *Childhood, death and cognitive development*. Developmental Psychology, 1973.

KUBECZKOVÁ, Olga, Jiří MAREŠ a MAREŠ. *Smrt a dítě: existenciální motivika v české literatuře pro děti a mládež*. Vyd. 2. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, Pedagogická fakulta, 2013. ISBN 978-80-7464-278-4.

KÜBLER-ROSS, Elisabeth. *O dětech a smrti*. Přeložil Jiří KRÁLOVEC. Praha: ERMAT, 1992. ISBN 80-903086-1-9.

MARUŠČÁKOVÁ, Iva. *Vývoj konceptu smrti*. Rigorózní práce. Univerzita Karlova, 2006.

MATĚJČEK, Zdeněk a Zdeněk DYTRYCH. *Krizové situace v rodině očima dítěte*. Praha: Grada, 2002. Pro rodiče. ISBN 80-247-0332-7.

NAGY, Maria. *The child's theories concerning death*. Journal of Genetic Psychology, 1948.

SLAUGHTER, Virginia & LYONS, Michelle. *Learning about life and death in early childhood*, 2005.

CAREY, Susan (1985) *Conceptual change in childhood*. Cambridge, MA: MIT Press, 1985.

SMOLÍKOVÁ, Kateřina. *Rámcový vzdělávací program pro předškolní vzdělávání*. Praha: Výzkumný ústav pedagogický, 2004.

SUCHÁNKOVÁ, Eliška. *Předškolní vzdělávání a jeho význam pro rozvoj jazyka a řeči*. Praha: Hnutí R, 2011. ISBN 978-80-86798-14-1.

ŠKODA, Jiří a Pavel DOULÍK. *Psychodidaktika: metody efektivního a smysluplného učení a vyučování*. Praha: Grada, 2011. Pedagogika (Grada). ISBN 978-80-247-3341-8.

ŠPINKOVÁ, Martina a Zdeněk DYTRYCH. *Anna a Anička: o životě na začátku a na konci*. 2. vydání. V Praze: Cesta domů, 2015. Bludiště (Cesta domů). ISBN 978-80-905809-8-5.

ŠUBRTOVÁ, Milena. *Tematika smrti v české a světové próze pro děti a mládež*. Brno: Masarykova univerzita, 2007. ISBN 978-80-210-4413-5.

ŠVAŘÍČEK, Roman a Klára ŠEĐOVÁ. *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách*. Vyd. 2. Praha: Portál, 2014. ISBN 978-80-262-0644-6.

ŘÍČAN, Pavel. *Cesta životem*. Vyd. 2. Praha: Portál, 2006.

VÁGNEROVÁ, Marie: *Vývojová psychologie I. Dětství a dospívání*. 1. vydání, Praha: Karolinum, 2005.

ŽALOUĐÍKOVÁ, Iva. *Dětské pojetí smrti*. Brno: Masarykova univerzita, 2015. ISBN 978-80-210-8104-8.

ŽALOUĐÍKOVÁ, Iva. *Dětské interpretace pojmů zdraví a nemoc*. Brno: Masarykova univerzita, 2013.

Internetové zdroje

Cesta domů. Cesta domů – poskytujeme odbornou péči umírajícím a jejich blízkým [online]. Dostupné z: <https://www.cestadomu.cz/vzdelavani>

Přílohy

Ad. 1 Informované souhlasy rodičů s výzkumem

Souhlasím s tím, aby se můj syn/moje dcera Jan Volnaw účastnil/a výzkumu, na téma „Pojetí smrti u dětí předškolního věku“. Zároveň souhlasím s pořízením audionahrávky rozhovoru.

J. Volnaw

Podpis

Souhlasím s tím, aby se můj syn/moje dcera Amálie Durtová účastnil/a výzkumu, na téma „Pojetí smrti u dětí předškolního věku“. Zároveň souhlasím s pořízením audionahrávky rozhovoru.

A. Durtová

podpis

Souhlasím s tím, aby se můj syn/moje dcera Jonáš Kovsa účastnil/a výzkumu, na téma „Pojetí smrti u dětí předškolního věku“. Zároveň souhlasím s pořízením audionahrávky rozhovoru.

J. Kovsa

podpis